

Нас прийняли до училища разом: трьох Василів — Василя Силку, Василя Оборю, Василя Кібкала — і мене. Мене-то звати Павлом, а прозивають Павлентієм. Ну, та я, правда, сам і винен.

Василів узяли з першого ж дня, а мене забракували: сказали, що малий. Хлопців одразу й перевдягли. Видали їм новенькі хакові пілотки, новенькі, теж хакові, гімнастерки з натороченими товстою білою ниткою кишенями на грудях (не по дві, як у військових, а по одній), штани, черевики, широкі брезентові паски підперезуватися, навіть шкарпеток, про які ми тільки чули, по дві пари. До того всього, сказали, видадуть перегодом ще сірі шинелі з солдатського сукна і шапки.

А я в чім прийшов — не буду казати, в чім, бо це не весело, — у тім і зостався.

Хлопці раділи, обмацували один на одному одіж, упізнавали один одного і не впізнавали, розчервонілися всі, пілотки набакир... А Василь Силка, як оглянув себе в новому, ляснув у долоні, крутнувся на одній нозі й вигукнув: — як лоша заіржав:

— Чи це я, чи не я? Чи нова копійка?!

Я теж обмацував їх і теж пробував усміхатися, та, мабуть, лише косоротився, і під оком сіпалося. Мені коли погано, то під оком сіпається.

Дорогою до села Василі втішали мене, що, мовляв, на той рік приймуть і тебе, що їхня форма до того року вже приноситься, а в мене буде нова, що вони однак будуть зі мною товаришувати — разом красти солону вночі з поля, бити пеньки в лузі, грати у два голоси на балалайках вечорами в неділю, а я на бубні вибиватиму. Я тоді на бубні саморобному, з собачої шкіри, вибивав під Василеві балалайки: в мене-бо слуху немає, ото тільки на бубні. До того вони мене довтішали, що я мало не розкис був. Ну, вдержався якось.

А вдома... Краще б я не приходив додому.

— Ну, що, Павлику? Що виходив? — спитала тітка Ялосове́та, тільки-но я переступив поріг, і дивилася на мене з такою надією, що мені знову засіпалося під оком.

— Не взяли. Малий, сказали, — ледве вимовив я: так у горлі лоскотало.

Вона сіла на вичовганий піл з двома ненакритими подушками в узголів'ї і заплакала.

— Та й що ж тепер? — Тітка дивилася на мене крізь сльози нещасними очима, — Як же тепер, га?

— Не знаю... На роботу піду.

— В чому? Подивися на себе. А їсти що? Хліба намотили тільки в державу і то не хватило до плану. — І знову заплакала, затуливши очі долонею.

Вона любила плакати.

Я тихенько вийшов з хати, знайшов у сінях мотузок і подався на берег, до річки: може, де вільшеня або вербеня сухе трапиться — треба ж якось її втішити, щоб хоч уночі не плакала.

Тітка Ялосове́та мені мачуха. Вона пішла за мого тата "на дитину", як мені було дев'ять років, і прожила з ним до війни рівно місяць, а зі мною оце вже шостий рік мучиться. Я-бо ніколи й разу не назвав її матір'ю, якось язик не повертається. Якби хоч тато був... А вона обижається, думає, що то я нарошне, на зло. Нічого, знайду ось вільшечку — переплаче. Вона радіє, як є чим топити. Спробуй її ще знайти, ту вільшечку!.. Казав уже їй раз: ідіть заміж, а я й сам якось. Плаче. Ну, хай

як хоче. Я ж не заставляю. Та ще й півхати нема, залилася тільки хатина, а більшу половину одірвало бомбою. У нас у півсела нема хат — такий сильний був бій... Нічого, наробаю дров, зваримо щось їсти, а далі воно покаже. Не плакатиме ж вона з ложкою в руках!

Над річкою вечоріє, прохолоднішає на ніч. Заграва од захід сонця поринула аж до дна і звідти світить. На лататті місцинами густо біліють лілії, вони схожі на зграї білих чаєнят, що сіли на воду. Тут я витягав дерево з нашої хати надбитої. Двері плавали майже цілі і обаполи. А вікон — ні однісінького і в трісках не знайшлося... Піймаю обапіл, ухоплюся за нього руками і правлю до берега, вибиваючи ногами. Зубами цокочу, губи не зведу — така холодна вода була. А тітка Ялосовета бере те, що я до берега приправив, та у двір носить. Я тоді з місяць кашляв: простудився. На те літо, як ми не неврожай, може, доточимо хату. А зараз треба знайти якийсь сухостій та вечерю зварити. Нічого, переплаче...

Другого дня ми пішли в училище вдвох з тіткою Ялосоветою. Я-то не наважився б, а — вона.

Зайшли просто до директора.

Директор був у кабінеті сам. Стояв біля вікна спиною до дверей, невисокий, щупленький, з блискучим лакованим ціпком у руці, дивився в училищний двір — звідти лунали різноголосі команди шикуватися "по ранжиру в колону по чотири". Було перше вересня. Коли ми ввійшли і стали при порозі, директор озирнувся. Він був у всьому військовому, з портупєями через плече, тільки без погонів: на гімнастерці два ордени, а решта — планочки. Подивився на тітку Ялосовету, потім на мене. Якийсь захололо-уважний подив був у його сірих опуклих очах.

— Що ви хотіли? — спитав він.

Тітка Ялосовета одразу заплакала, почала розказува ти, що хату нашу "викинуло бомбою в річку", що живемо ми в тій хаті, як у норі, одягатися ні в віщо, їсти теж не дуже... А я стояв, дивився у підлогу і тримав у спітнілій руці згорнуті в дудочку документи: заяву, метричну довідку, табель за п'ятий клас і автобіографію. Мені було ніяково від того, що тітка Ялосовета розказувала все про нас — хоч воно й правда — та ще й підхвалює мене:

— Він слухняненький, роботящий, не дивіться, що такий ото малий. Він підросте. І вчиться ловко, самі ловкі оцінки. Якби було за чим далі учитися, то хіба я його привела б оце... А то таке, наче збуваю дитину...

— Скільки тобі років? — спитав директор, перевівши свій уважно-здивований погляд з тітки Ялосовети на мене.

Я подав йому документи. Він пробіг їх очима і посміхнувся. Тітка Ялосовета дивилася на нього благально.

— Те що малий, нічого. — Директор обміряв мене поглядом, а я боявся і дихнути. Стояв і не дихав. — Ми йому підставку зробимо, щоб до верстата діставав. Але ж йому нема ще й п'ятнадцяти років...

— Та скільки ж там — без одного місяця не п'ятнадцять.

Директор ще раз переглянув табель, заяву (я написав її дуже каліграфічне, майже намалював) і раптом запитав:

— А що в тебе за ім'я — Павлентій?

Тітка Ялосовета теж глянула на мене здивовано.

— Чого він Павлентій? Павлом його звати. Павло Трохимович...

Я втупився собі в босі ноги в пилюці після дороги і чув, як дрібні голочки пошпигують мені вуха, у щоки, шию — все горить. Стукнуло ж отаке в голову — Павлентій!

А було так. Покликала мене одного разу баба Прониха, сусідка наша, щоб я їй листа від дочки прочитав. У неї в Донбасі дочка живе, Ольга. Ну, прочитав усе, ще й число знизу, і підпис: "Ольгея Павловна Пронь".

"Ач, — зраділа і запишалася Прониха. — Поки тут на свинарнику робила, то інакше, як Ольга Пронька, ні хто не звав. А попала між люди — Ольгея Павловна!.."

Потім, коли я писав заяву до училища, то й собі по думав, що це ж і я йду між люди. І утнув не Павло, а — Павлентій.

— Ну, що ж, Павле... Трохимовичу, — сказав директор. — Беру тебе під свою відповідальність. Будеш у нас відмінником.

Він прорипів до столу протезом у хромовому офіцерському чоботі, підтягуючи його за ціпком, написав щось червоним олівцем на заяві і простягнув її мені. Від нього пахло підсмаженими на сонці портупеями і "Казбеком".

— Віддаси завідувачому складом, отут у дворі, у підвалі він, скажеш, що я просив знайти тобі найменший розмір форми. Тільки дивись, дисципліна у нас сувора, майже військова. Щоб не просився назад. Приходь завтра на заняття у п'яту групу. Будеш у найбільшій... п'ятій групі.

Тітка Ялосовета вклонилася йому низько і сказала крізь сльози:

— Спасибі вам, чоловіче добрий! Директор глянув на неї суворо, подив у його очах зробився ще холодніший.

— Облиште це! — І додав лагідніше: — .Це ж не моє власне училище, жінко.

Дорогою до складу я сказав тітці сердито:

— Чого ви ото?! Кланятися, заходилися...

— Ти розумний! — теж розсердилася вона. — Треба ж людині якось подякувати? — І одразу пересердилася, сказала з полегкістю: — Ну, слава богу!

Навіть найменша форма була мені завеликою: гімнастерка, як підперезавсь, стала на спині халабудою, штани були кругом широкі й довші, ніж треба, десь на півчверті, то довелося вбрати халоші у шкарпетки. А черевики і пілотка підійшли.

— Нічого, нічого, — приказувала тітка Ялосовета, обсмикуючи мене з усіх боків, і я чув, як вона пробувала матерію на пучку. — Міцненьке... Підемо до діда Кравця, він попідшиває. — І спиталася у завскладом: — А як тут у вас, чоловіче, годують? Тричі?

Завскладом, побитий на обличчі деінде віспою, з бистрими очима, весело сказав:

— Тричі, молодице. І все, хоч і рідке... зате гаряче... Та сімсот грамів хліба щодня. Це не шуточка, це — як шахтарям пайка, трошки там менша.

Додому ми йшли швидко, бо тітка Ялосовета відпросилася у бригадира тільки до обіду. Під Писаревим лісом молотила молотарка. Над нею стояла проти сонця хмарка пилюки з половиною. Ясний, прозорий день був.

— Ач, як сонячно! — сказала тітка Ялосовета і по-молодому збила хустку на плечі. — А красивий директор. Такий якийсь... Наче й наш, наче й не наш — культурний.

— Кажу ж: ідіть заміж. Так ні...

Тітка Ялосовета тихо якось так засміялася, зітхнула.

— Дурненький ти ще, а вже совітуєш, — сказала необхідно. — Всі люди красиві, як добрі. — Ішла вона легко, світилася. І одно поглядала на мене збоку.

— А в черевиках ти повищав. Такий — наче підріс на очах. Ну, звісно, підбори ж...

— Нічого, ось вивчуся, — купимо і вам черевики, — сказав я. Так було мені на душі щасливо, що аж по пробував у голові: "мамо", — ні, не вийшло. То йшов мовчки. Форма шелестіла від ходи, аж порипувала, наче накрохмалена. "Нічого, приноситься", — думав я. Поліз до нашивної кишені на грудях, намацав пальцями новий олівець. Купили у книгарні за двадцять копійок, бо там же у розкладі на завтра написано: "Креслення..."

І от я стою у п'ятій своїй групі, в найостаннішій шерензі. Вона зветься "шкентель". Лунають команди "рівняйся!" і "струнко!". То майстри, після того, як старости — майстрам, доповідають директорові, хто є, кого немає і чому. Ті, що попереду, правофлангові, крутять головами, роблячи ними "равняння на середину", і стовпіють під команду "струнко!", а задні ряди гудуть, хихикають, штовхаються — нікому до них нема діла. А найдужче у нашій групі, бо в нас, хоч навчаємося ми вже п'ятий день, і досі немає майстра. Хлопці кажуть по-всякому: одні — що не знайшли ще, інші — що майстри-то є, але ніхто з них не хоче брати нашу групу. Тому решта дев'ять груп, які з майстрами, — і "механіки", і "столярні", — вже були на практиці в емтеесі в столярні, а нас ведуть щодня після

сніданку в старий двоповерховий будинок — учбовий корпус — на "теорію". Класи там малі, сидіти тісно і душно, а писати зовсім ніяк, хіба що боком, і то підбиваємо один одному. Класи ті називаються "аудиторіями". Були вже у нас два політзаняття, креслення, фізика, технологія металів (це просто те, які бувають метали та що з них роблять) і диктант з російської мови.

Командує нами староста на прізвище Гришуха, худощокий, суворий з лиця дитбудинківець, з рудим пушком на верхній губі. Майже вся наша група— дитбудинківці. Їх двадцять три — і всі один за одного, дивляться прямо й сміливо і називають нас сімох селяків або "кугутами", або "макухою", але не сердито, а так, наче заради розваги, чи що. Підійде котрийсь, візьме пальцями за ґудзик на гімнастерці, крутить і дивиться у вічі:

"Садок є, кугуте? Принеси груш. А я за тебе заступатись буду. Нема? Що ж ти тоді за кугут?" Мене не займають. Один почав був щось про "жратуху", щоб я приніс чогось із дому попоїсти, але Гришуха сказав йому: "Ша, він наш". Видно, він знає наші автобіографії. Мені чужо в цій п'ятій групі і холодно всередині, тремтить там щось, хоч он як сонечко світить, і горобців на деревах навколо плацу — як попелу: цвірінчать, гріються на теплі. Вийти б тихенько з оцього "шкентеля" та поза спинами, поза спинами, наче мені кудись треба. А там завернути за Нарбуд — і додому. Ішов би оце шляхом понад стовпами до села... Молотарка в полі гуде, од паровика дим стелиться і пахне теплим, ворони по стерні походжають, Хетезе коло лісу просянище оре... Зайшов би в ліс, напився води з джерела, попоїв грушок-падалиць... Вони зараз листям прикидані. Накриєш листок долонею — щось тверденьке. Як не патрон, то грушка, м'яка, коричнева всередині, сама тане в роті. А завтра приніс би оцю форму, поки нова... Ні, ти ба! Сам он як просився, у директора був... Павлентій! А тепер назад рачки... Тепер уже стій! І я зводжуся навшпиньки, щоб побачити своїх Василів. Усі вони в першій, найдорослішій і найграмотнішій групі — "механіки сего машин". Не видно Василів. Однакові пілотки, однакові стрижеці потилиці.

Незабаром групи, починаючи з першої, одна за одною, строевим кроком рушили з плацу до їдальні. Попереду — майстри, збоку, прикомандуючи: "Раз! Два!.. Лівой!" — крокували старости. Ішли напружено, як дерев'яні, сікли ногами дорогу, вибиваючи піддошвами такти під оті "рраз-два!". Директор, викладачі, замполіт віддавали кожній групі честь і ледь посміхалися при цьому.

А наша п'ята залилася на плацу. І стояли ми вже не строем, а як попало.

— Альо! Чого стоїмо? — загули дитбудинківці.

— Гришухо! Веди на рубон !

Староста, який стояв спиною до нас, обернувся і повільно просвистів з-під тонкої губи в рудому пушку:

—Тссіхо!

Мабуть, його побоювалися і дитбудинківці, бо замовкли одразу.

І раптом хтось вигукнув:

— Бра'! Майстра ведуть!

Із двору училища, куди вмаршировувала остання, десята, група, ішов до нас директор, швидко підтягаючи ліву ногу за лакованим ціпком. Поруч, ледве встигаючи за директором, дріботів якийсь дідусик. Він був у ремісницькій формі, новій-новісінькій і настовбурченій. Ще гірше, ніж у мене; передня пола гімнастерки сягала йому нижче колін і, йдучи, він підбивав її ними, як фартушину; брезентова реміняка, з нікельованою бляхою "РУ", була заперезана аж під грудьми; штани мели пилугу, і з-під одної халощі за кожним крочком викидався вперед довгий шнурок від черевика. Коли він, щось кажучи директорові на ходу, повернувся до нас

боком, ми побачили... Ні, він не був горбатий, але такий сутулуватий, наче під гімнастеркою за плечима у нього висів баян... Руками дідусик розмахував по-стройовому, дуже кумедно, як підліток, що вдає військового в строю.

Ми зацікавилися. Ми перестали дихати, як я у директоровому кабінеті. А Гришуха викинув убік праву руку і скомандував:

— У дві шеренги — становись!"

Деки ми розштовхували один одного, щоб бути в першому ряду, директор і майстер підійшли. І не встигли ми ще вирівнятися, ні зробити "рівняння на середину" під команду Гришухи, як майстер уперся кінчиками пальців собі у праве вухо, випнув груди наскільки те дозволяв "баян" на його спині, і бадьорим тоненьким голоском крикнув:

— Здрастуйте, товариші— ремісники п'ятої групи! — і усміхнувся зовсім беззубим ротом.

Якби він хоч ногами, перед тим, як узятися під козирок, нічого не робив, а то клацнув розшнурованим черевиком об зашнурований так хвацько, що ледь не збив самого себе, і шнурок простягнувся збоку.

— Здрав'я желаєм, товарищ майстер! — урозлад, весело крикнули ми.

Майстер прибрав руку від вуха і, сміючись старечим сміхом, хрипкенько, сказав:

— Ну, от ми й зустрілися! — Він нахилився, наставив на нас свій "баян" і почав зашнуровувати черевик.

Директор теж усміхався. Потім посуровішав і подав команду "вільно".

— Товариші ремісники, — сказав він, підождавши, поки дідусик упорався з черевиком, і випростався. — Нарешті ми знайшли для вашої групи майстра. Федір Демидович Сніп — слюсар-інструментальник найвищого розряду. Крім того, він ще і слюсар-лекальщик, тобто вміє робити з металу все: від молотка до найдрібнішого годинникового механізму. Під час війни Федір Демидович був слюсарем-зброярем на заводі і робив для фронту кулемети. Зараз Федір Демидович пенсіонер. Але, зваживши на наше велике прохання, він погодився взяти і вивчити вашу групу. Не прошу, а наказую, — директор виразно підняв палець, — наказую шанувати його золоті руки, його похилий вік і звання робітника-вчителя. Багато хто з вашої групи подали мені заяви, у яких просять переводу в механіки. Ця група вже вибрана, товариші, з тих, хто мав вищу, ніж у вас шести— і семикласну освіту. До того ж скажу вам по секрету: хто такий механік? За два роки вони вивчать, два трактори — ХТЗ і "Універсал" та два комбайни — "Сталінець" і "Комунар", от і все. Ми розішлемо їх по емтеесах у райони нашої області. А ви... У вас буде освіта і спеціальність заводських інтелігентів-інструментальників! Вас ми направимо у міста, на великі заводи. Ваше майбутнє — завтрашній день робітничого класу, завидне майбутнє, хлопці! І ще одне: майстер — ваш учитель і батько, всі ви перед ним рівні, як рівні перед батьками, хоч більшість із вас, — директор опустил очі і притишив голос, — можливо, й не пам'ятає своїх батьків...

Він глянув на майстра — той кивав головою і швидким чіпким поглядом черкав по кожному обличчю в строю. Дивно, але навіть дитбудинківці не витримували його погляду: скільки було в майстрових очах якоїсь гострої приціленості і старечого суму.

До їдальні ми йшли, чітко вибиваючи крок і з гордо піднятими головами: тепер і в нас є майстер! І будемо ми не якимись там сеге механіками, а заводськими інтелігентами у великих містах!

Снідала вся тупа за трьома столами, по десятеро за одним. Перед кожним уже лежала пайка хліба по двісті грамів і стояла залізна тарілка вівсяного супу — ми звали його "суп і-го-го".

Майстер теж сидів з нами, за першим столом, причепившись на краєчок довгого ослона, хоч для майстрів був окремий стіл у кутку тісної, як і учбовий корпус, їдальні. Він їв, поклавши пілотку, як і всі ми, собі на коліна; їв по-старечому — швидко кутуляв трохи виставленими вперед зубами і підборіддям.

Потім подали друге — чай в алюмінієвих кухлях. Десять кухлів на алюмінієвій таці на кожен стіл. Ми зацокотіли ложками, мішаючи рудуватий окріп — хто мішав держачком, хто черпачком. Кухля просто так, пальцями, не вдержиш, то підіставали з колін пілотки і — пілотками. Чай був дужче несолодкий, ніж солодкий: пийнеш раз — наче з цукром, пийнеш удруге — наче ні. І в цій чайовій тиші — тільки губи дмуть у кухлі — майстер раптом голосно сказав, піднявши кухоль високо над столом і теж обгорнутий пілоткою.

— Чай, дітки, треба мішати в обидва боки: спершу наліво, потім направо — тоді він буде солодший.

Наша і ще дві групи, що сиділи за іншими столами, засміялися. Майстри — теж. А кухарі за "амбразурою" мовчали.

Ми дивилися на інші столи переможно: ось який у нас майстер, дарма що маленький і старенький

Сніданок ми ніколи не їли з хлібом. Що б там не подавали, суп чи кашу, хліб залишався цілий. І вже коли ось-ось мала пролунати команда "встати!", ми пускали по руках солянку з сірою крупною сіллю, кожен брав з неї пучку солі і трусив нею пайку, потім удавлював дрібки великим пальцем у м'якушку і ховав хліб до кишені. Цей винахід сподобався усьому училищу, бо ні до сніданку, ні в сніданок нам не хотілося їсти дужче, ніж після сніданку.

Дорогу від училища до МТС, де наші майстерні, ми проходили з піснями, — аптеку, заготзерно, сушарку, базар — все з піснями. Далі було пустирище, за ним — МТС. Тут ми вже йшли мовчки і не в ногу.

Вирушаємо з училищного двору п'ятьма колонами. Майстри — на два кроки попереду кожної групи, старости — збоку.

— Заспівуй! — лунають команди.

І починається.... якесь місиво з пісень, вихор якийсь, бо в кожній групі — своя пісня. У першій — "Смуглянка", у другій — "Ох, да вспомним, братцы, вы кубанцы", у третій — "В степи под Херсоном", у четвертій — "Скакав козак через долину", у нас — "Дальневосточная"... Решта п'ять груп лишилися на "теорію", у них теж є свої пісні.

І от щоранку, від восьмої до дев'ятої години, коли групи йдуть на практику, наш маленький райцентрик, наполовину розбитий бомбами і снарядами, гуде піснями. Назустріч нам, бруківкою, теж строєм, ідуть на свою практику — у кравецькі майстерні — дівчата з сорокового училища, "сороконіжки", — ті, що zostалися під війну сиротами, їх назбирали з багатьох районів. Зодягнені вони в чорні або сині плаття до поясоків з блискучими вузькими бляшками "РУ-40" і в чорні берети з білими молоточками, як і в нас на пілотках. Чорняві, біляві, бліденькі, тонкі... У них теж є "шкентелі", там тупцяють дрібні, як оце я. Вони теж ідуть з піснями — ми кажемо: "пищать", і, порівнявшись з ними, глушимо їх, надриваючи горлянку до охрипу:

Сто-им на стра-же, всегда-всегда!

А если ска-жет страна труда:

Прицелом точным — врага в упор!

Даль-не-вос-точ-ная, даешь отпор,

Кра-сно-зна-менная, смелее в бой!

Смелее в бой!

Коли ми отак "грякаємо" пісню, "сороконіжки", із середини строю й ті, що на "шкентелі", затуляють вушка долонями і всім виглядом своїм, усміщечками виказують любеньку згоду, що ми, мужчини, таки сильніші за них. А дівчата правофлангові, вищі, сягністі, вже схожі чимось на жінок, підморгують нашим правофланговим — це де бідовіші, а сором'язливі — ті опускають очі й на щоках у них займаються рум'янці. Я в цьому теж трошки вже тямлю.

Співаємо до пустирища за базаром. Далі виймаємо з кишень присолені пайки і мовчки їмо. Староста — теж. А майстри сходяться в круг і йдуть гомонять про щось своє. Крім нашого. Він біжка додався від колони дбік, згорбився, наставив у небо свій "баян", рве щось у траві і похапцем запихає у кишені. Майстри з інших груп стежать за його заняттям і посміхаються...

У майстерні, куди нас завели "справа по одному", не було нічого такого: ні дивовижних верстатів, які ми кожен сам по собі повигадували, ні інструментів, розкладених по полицках, ні креслень та схем на стінах. Стояли тільки зсунуті один до одного п'ять верстаків з неструганих дощок і на кожному — шестеро лещат, по троє з обох боків. Біля них лежали молоток, зубило, терпуг і товста залізна плашка. В одному кутку — бормашина з великим колесом (нею свердлять залізо), у другому — ручне наждачне точило. Все це ми бачили ще дітьми, у колгоспівських кузнях, і, може, тому похнюпилися усі: отака майстерня!.. Єдине, що здивувало нас, — купа снарядних гільз, рівненько складених попід стіною, штук сто, а може, і більше. Вони дивилися на нас пробитими капсулами... Верстати були не однакові: перші два вищі, ще два нижчі і п'ятий, останній, найнижчий. Майстер обміряв нас очима і метушливо, майже бігцем розводив по місцях. При цьому він брав кожного за плечі і легенько пхав поперед себе, примовляючи: "Сюди, сюди, сюди..." Мені та ще п'ятьом малорослим хлопцям випало місце за найнижчим верстаком.

Розставивши всіх, майстер подрібушив до свого верстачка, присунутого до наших упоперек, став за ним і урочисто, як з трибуни, промовив:

— Товариші, увага сюди! У-ва-га! Перед вами — ваші робочі місця. Зараз вони вам ще чужі, але незабаром стануть рідними...

Його слухали понуро, зорили у вікна, за якими посеред емтеєсівського двору порпалися біля комбайна "механіки". Майстер перейняв те позиркування і, швидко червоніючи, тоненьким голосом, що буває у дітей та у старих, закричав:

— Не ви-ду-му-ва-ти дурного! Завтра ваші ме-ха-ні-ки робитимуть отуте те ж саме, що й ви сьогодні. Всі починатимуть з ручок і з пучок! Панів не буде. У-ва-га: тема сьогоднішніх занять — рубка металу за допомогою мо-лот-ка, — він узяв з верстака і підняв угору молоток, — і зу-би-ла. Ось воно. — І показав зубило, тримаючи його посередині двома пальцями, як цяцьку. Він саяв увесь, показуючи нам зубило в молоток, жести його були рвучкі, очиці світилися, і ми почали слухати його не так з цікавості — що ми, зроду не бачили молотка й зубила? — як від подиву: чого він так ото радіє? А може, ще й те приспокоїло, що механіки теж недалеко від нас одскочили, раз і їм цієї майстерні не минути...

— А тепер узяли всі у праву руку молоточки. Хто лівша — у ліву. Не соромтесь. Великий "Лівша" — читали книжечку? — теж був лівшею, але блоху підкував...

Ми взяли молотки.

— У світі є три, — майстер значущо підняв угору вказівний палець, — всього три удари молотком. Перший — кистьовий, коли рука згинається лише в кисті. Отак. Усі робимо за мною: раз-і, раз-і, раз-і...

Ми помахали молотками, самою кистю.

— Другий удар — ліктьовий, при якому рука згинається тільки в лікті. Цей удар сильніший, ніж попередній. Спробували: раз-і, раз-і.

Ми ще помахали молотками.

— Третій, найсильніший удар, плечовий. Він вам поки що не пригодиться... Тепер зубильце. Його тримають" не двома чи трома пальцями, а в кулаці, щоб не виприсло від удару і не влучило у сусіда. Взяли зубильця, обняли всіма пальчиками... Так. Щоб рубати метал, треба бути сміливим. Якщо котрийсь із вас ненароком влучить себе по пальчику або щиколотках — це буває — не бійтеся: прикладемо подорожничку, а біль буде наукою, по чому цілитися — по зубилу чи по руках. Від болю прибуває ума! Така теорія. Переходимо до практики. Нам треба взяти всім по гільзі, розпустити їх зубилом і молотком уздовж, одрубати денця з капсулями і відрихтувати залізо, щоб воно було рівне, як аркуш наперу...

Гільзи були широкогорлі, але не дуже довгі. Ми рубали їх надворі, стоячи навколішки або сидячи на траві під майстернею, бо майстер сказав, що земля — "найкраща маса", бо від неї нема віддачі. Майже в кожного з нас були вже садна і синці на пальцях і щиколотках, ми мовчки, крадькома один від одного лизали їх час від часу, пересміювалися, якщо хтось там, ударившись, починав сичати від болю і дмухати на ліву руку А майстер метався поміж нами, воркотів лагідненькі слова, показував кожному сам, як рубати, і роздавав з кишені прив'ялі, м'які листки подорожника: видно, ото він подорожник і рвав на пустирищі.

— Обережніше, об-бе-реж-но! — вигукував він. — Набити руку— це не означав побити руки... Йоду в нас не має. Йод пішов на фронт!

Потім він теж став навколішки, швидко розпустив дві гільзи підряд короткими і, здавалося збоку, легенькими ударами молотка по зубилу, і "баян" за його плечима ворухився, наче в нього пробували міхи.

Розрубані гільзи ми розгинали спершу об груди, вчепившись пальцями в гострі краї, потім гуцькалися на них ногами, а поправляли молотком. І кожен намагався закінчити першим.

Сонце підбилося високо, в емтеєсівському дворі запахло розігрітим солідолом та соляркою, біля механічної майстерні бухкотів і дуже курів димом двигун — крутив широкими й вужчими пасами, якісь невідомі нам верстати крізь прорубані у стіні діри. За двором МТС починалося поле, звідти дихала суша.

В такий час на "теорії" нам уже хотілося обідати, а тут — ні. За роботою ми забули і про себе, і про їжу. Згадали про неї лише тоді, коли майстер оголосив перерву і повів усіх до майстерні показувати, які інструменти ми скоро будемо робити своїми руками. Ми стовпилися навколо його верстака.

Він дістав із тумбочки внизу невеличкий дерев'яний сундучок, обкований по вуглах старою синюватою міддю, і ледве висадив його нагору. Коли він метушливо, хрипкенько хекаючи, відімкнув дрібний висячий замок й підняв кришку, ми поторопіли: з сундучка вирвалося на сонце сяєво. В аудиторії з креслення ми бачили на стендах усі слюсарські інструменти і знали, що як називається, бо вони були підписані. Звичайні чорні інструменти, тільки й того, що не захватані і торкнуті ржею.

— Хочеться подержати в руках? — спитав майстер, поклавши волохаті куценькі брови на круглій окулярики в залізній оправі. Ми закивали: хочемо. — Нате. Тільки добренько держіть у руках...— І він почав роздавати молотки й молоточки, плоскогубці й плоскогубчики, циркуль, керна, зубила й зубильця, викрутки й викруточки, ручні тиски, завбільшки з сірникову коробочку, крон циркулі, внутроміри, крейсмейсер, ножички для тонкого металу... Всім хватило: Мені перепали плоскогубці, і я ніяк не міг удержати їх на долоні: вони ковзалися на ній, бігали, як ртуть; я підхоплював їх з долоні на долоню, аж поки вони не встоялися у пригорщі, і тоді по них потекли сонячні промені — як прозорий димок по дзеркалу. З хлопцями, кому попався інструмент без

ручки, було те ж саме: вони перекидали його з долоні в долоню, як жарину, і сміялися так, ніби їх лоскотали. Майстер і собі сміявся, закинувши голову назад, і в його роті було видно маленький тремтячий язичок. А з наших долонь на стелю й на стіни майстерні розбігалися сонячні зайчики. .

— Це інструмент полірований, — сказав майстер, пересміявшись. — Того він і в'юнкий такий.

— А ним можна щось робити? — спитав хтось.

— А я ним і роблю. Навіщо ж я виготовляв би? От прийду від вас додому, буду щось робити. Гратимусь... Ви ж любите гратися, скажімо, з м'ячем? Ну, а я — з металом. Старому, як малому — втіхи треба.

— А ви голки вмієте робити? — спитав Іван Пиріг .із сусіднього з нашим селом хутора Пирого (він вимовляв: "Пирліг, я з Пирльогів, а ти?").

— Що, нема голки вдома? — спитав майстер

— Була, та я ненарльоком поламав, а мати б'ються... — І роззявив рота. У нього не хватало губів стуляти рот.

Майстер зняв свою пілотку, вимотав з неї нитку з голкою і простягнув Пирогові.

— Віддаси матері, хай не сердиться. Той узяв і ще дужче роззявив рота; показуючи, що то він усміхається.

Хтось із дитбудинківців ширнув його під бік і про шепотів над саме вухо, але почули всі: "У-у, кугут, уже вициганив!". Пиріг скривився плакати і промимрив: "Я ж не прльосив..."

— Тихо, — сказав майстер дуже мирно. — У кого ще немає голки, підніміть руки. Чесно, не соромтесь. Ніхто більше не і підняв. Майстер покивав головою.

— Роблю й голки, чого ж. І ниточку можу викувати... срібну.

— А вушко чим — свердельцем провінчуєте?

— А в мене щипчики такі є: угорі зубчик, унизу гніздечко. Нагрів товщий кінець голки, клац — і є вушко. Потім знову загартовую.

— А розкажіть, як ви кулемети робили.

— Кулемети? А я їх і не робив. Я тільки підчищав — те, се... Так, щоб вони були безвідмовними. — Він знічев'я заозирався. понюхав повітря і схопився на ноги. Ми теж заозиралися і побачили трьох наших за бормашиною: вони швиденько затягалися і передавали один одному недокурки.

— У-ва-га, на гурт! — вигукнув майстер, і не встигли ми й оком зморгнути, як у бормашину, перекидаючись у повітрі і мелькаючи шнурками, полетів черевик. Він ударився об колесо й упав дотолу.

Ті, що курили, кинулися до дверей.

— Назад! — тоненько закричав майстер. — Принести мені черевик! — Він стояв, тримаючись рукою за верстак, і підстрибував на одній нозі, а друга була в самій шкарпетці.

Ті троє боязко, огинаючись, принесли черевик. Майстер узув його, притупнув ногою, і сказав звичайним голосом:

— Ну от... А то що ж я — на одній нозі вчитиму вас далі, чи як? — Він вийняв з кишені ще довоєнний "Кіровський" годинник, якийсь час дивився на нього то зблизька, то здалека і знову крикнув тонким голосом: — Кінець перерви!

Ми позносили його інструменти, але як не намагалися скласти їх купкою, вони розсковзувалися. Так і zostалися лежати проти сонця на верстаку, виграючи сріблом...

Майстер дістав зі своєї тумбочки жерстяну викройку, наклав її на лист заліза, що ми виправили з гільз, і обвів кругом тоненьким шильцем. Викройка була схожа на невеликий щит, які малюють у підручниках з історії стародавнього світу, а вгорі, над щитом — схоже щось на крильця. Хлопці вгадували по-всякому. Одні казали, що це для комбайнів, інші — що для сошників на сівалки, тільки треба ще гнути і зварювати електрозваркою.

— Рубаємо по контуру, за міліметр од лі-ні-ї, — оголосив майстер, закінчивши розмічати. — Тепер уже не до землі, а до плашок на ваших верстаках. Хто рівніше обрубас, тому буде легше обробляти свою заготовку терпугом. До ро-бо-ти!

І знову перепадало нашим пальцям, знову ми сичали й зализували садна. Але цього разу було іде болячіше, бо ми били себе вдруге у ті ж самісінькі місця, що й до перерви.

Коли ж ми закінчили врубати і "по контуру" і, затиснувши заготовки у лещата, взялися за терпуги, то в майстерні розляглося таке гарчання, що в животі холонуло. Під "фронт" наші "катюші" й німецькі шестиствольні міномети стріляли тихіше...

За півтори години до обіду майстер і Гришуха зібрали заготовки — хто добре обпиляв, хто абияк — і понесли до кузні у протилежний куток емтеесівського двору. А нам наказано було прибрати "робочі місця" і

відпочивати, доки вони повернуться. Ми позмітали обрубки та ошурки з-під терпугів (у майстерні закружляв проти вікон блискучий металевий пилок); потім крутили бормашину, хто діставав до ручки; інші пробували обточувати на наждаку шматочки заліза, а в кого був козик — то козик. Одне слово, проганяли голод.

Емтеесівський двигун просвистів на обід, запахав повільніше, повільніше і зовсім став. Паси теж зупинилися. У дворі зробилося тихо. Ми вже нічим не забавлялися. Сиділи попід стіною майстерні на сонечку, як сонні горобці — рядочком, а перед очима стояла тільки черга до їдальні.

Саме в цей час якогось сірого гуртового оніміння з-за механічної майстерні, де кузня, вийшли майстер і Гришуха. Обидва вони несли по дві в'язки нанизаних на дротиння готових — готовісіньких... лопат: з продовгуватими горбиками посередині, з рунками, заклепані, з дірочками для цвяхів, щоб держак прибивать — ну все, як у справжньої лопати! Ми попідхоплювалися з-під стіни, стовпилися.

— От... — сказав майстер, поклавши в'язки на землю і втираючи пілоткою мокре чоло. — Перша ваша продукція. І — першого сорту! Лопати ваші не гнуться й не ламаються! Отже... — Він раптом випростався, знову, як і вранці, коли його привів директор, ударив правим черевиком об лівий так, що аж похитнувся і, приклавши долоню до вуха, як те роблять старі, коли недочувають, крикнув:

— Вітаю вас, товариші, з першою лопатою!!!

Не буду розказувати, що з нами робилося... Ну, штовхали один одного в груди, легенько так, звісно, не боляче, ляскали долонями по плечах, сміялися, перепитували один одного: "Як тебе звати? Іван?! Диви, і мене Йван!.." Я теж когось штовхав і допитувався, як його звати, і казав, що я — Павло...

Йшли до училища не через місто, а навпростець, вирубаним парком — самі пеньки та пагіння од колишніх дерев. Не строєм ішли, а так. І в кожного в руці — по лопаті, і кожен хоче впізнати, де ж та, що в і н робив. А вони всі однакові: сірі після вогню, трохи в сажі. Тридцять дві лопати! Тридцять наших і дві майстрових.

Були вже і підлабузники. Я знаю ще зі школи їх — оті, що до вчительші лащатся. Вони терлися біля майстра. А Пиріг із Пирогів навіть іти йому заважав — забігав наперед, зазірав в очі та допитувався:

— А післязавтра будемо ще рлювати метал?

— Ні, не будемо, — одказував майстер голосно, всім, — бо післязавтра ви ні зубила не вдержите, ні молотка. Хай вавки позагоюються, руки відпочинуть, тоді знову рубатимемо. Ще навітшаєтесь...

— А інтерлєсно рлювать! Наче матерлію ножем рліжеш!..

Хтось таки знайшовся, відтер Пирога від майстра, і він ішов збоку, зобиджено роззявивши рота.

Обідала наша група останньою, бо ще ж лопати на склад здавали. На перше був борщ, на друге — пшоняна каша, прилита зверху пересмаженим, аж чорним, борошном з цибулею, на третє — чай. Дитбудинківцям видали пайки по триста грамів, бо їм же й на вечір по двісті грамів залишали, а нам, кому йти додому, то п'ятсот — вечеряти ми не залишалися. Нашу вечерю, квасоляний суп або куліш, дитбудинківці ділили на гурт, менш як по півпорції на брата.

Їли вперше за ці п'ять днів навчання мирно, не гиркалися, якщо хтось там комусь підбив ненароком ложку чи зачепив ногою під столом. Кусали чорний, важкий, аж вогкий, хліб з обранених рук (вони пахли старим

кислим пороховим димом од гільз) та посміювалися, що ложка в кожного теліпається у наморених пальцях— борщу до рота не донесеш.

Ця перша практика зробила нас однаковішими, — може, тому так мирно ми й обідали. "Якби ще не Пиріг з отою голкою своєю, то й ще краще було б, — думав я сам собі. — А то наче тільки в нього немає голки! У нас теж немає, позичками живемо".

Після обіду оголосили: знову буде лінійка. Ми дивувалися — чому це? Ніколи ж не було лінійки вдень. Вишикувалися на плацу, вирівнялися, гудемо веселенько, наобідавшись. У кишені в мене півпайки хліба, двісті п'ятдесят грамів: буде нам з тіткою Ялосоветою на вечерю. Першого дня приніс, а той шматочок злежався у кишені, сплескався, зробився схожий на чорненький такий гаманець; поклав на стіл, а тітка: "О боже! Де це ти взяв?" — "Пайок, — одказую. — Од пайка зосталося, їжте, це я вам". Одщипнула крихту, жує помаленьку, слухає на смак, а тоді: "До-обрий!" — І очима кліп-кліп. О, знову плакати заходжується! От звичка! І пішов на грядки картоплиння згрібати.

— Гр-рупи, р-рівняйсь! Стр-рунко! — скомандував старший воєнрук Бушний. Він завжди командує лінійкою і дуже красиво козиряє, як нап'ята струна ввесь.

Лінійка затихла: на плац виходили директор, майстри, викладачі — всі ті, що й зранку. В одній руці директор тримав свій ціпок, а в другій... нашу лопату. Він щось промовив до Бушного, і той, узявшись під козирок, скомандував:

— Училищ-е... рівняйсь! Стр-рунко-о-о! П'ята група! Десять кроків уперед... маарш!

Ми відстукали десять кроків і опинилися перед лінійкою.

— Кр-ругом! Увага всім!

— Товариші ремісники! — голосніше і урочистіше, ніж завжди, промовив директор. — Сьогодні п'ята група на чолі зі своїм майстром Федором Демидовичем Снопом (наш майстер покивав головою) проявила себе наполегливою як у навчанні, так і в праці... Можна сказати, по-геройськи проявила себе. За чотири години практичних занять вона виготовила для народного господарства перше замовлення: тридцять дві ось такі лопати. — Директор підняв над головою лопату. Лінійка загула, заколивалася: то задні ряди почали пробиватися наперед, щоб подивитися на нашу лопату.

Директор говорив довго: про війну, про тяжкий рік, про велику надію держави на нас — трудові резерви. І закінчив так:

— Замість трьохсот комбінезонів, що ми маємо одержати незабаром для всіх вас, до складу надійшло поки п'ятдесят. Наказую: нагородити п'яту групу комбінезонами!

Біля училищного двору мене ждали Василі. Ми швиденько вийшли за райцентр, і там, у полі, де нікогісінько, — усі по черзі приміряли комбінезон, — чорний, як галка, блискучий, з цупкого хебе. Красивий комбінезон, ще й з великими кишенями вище колін — майстер сказав, що то для найпотрібнішого слюсарного інструменту, щоб завжди під рукою був.

Як підходили вже до села. Василь Силка попросив мене:

— Дай я пройдуся в комбінезоні до твоєї хати, а там під мостом зніму.

Так ми і ввійшли у село: Василь Силка у чорному, як танкіст, а ми троє в зеленому.

Осінь того року була суха, як і літо, — ані дощинки. Земля на шляху порепалася, трава обабіч нього вигоріла — не трава, а руде прядівце; навіть деревій, нащо вже терплячий, і той поіржавів, поламався. Самі

перепини в землі кругом чорніють, і, здається, ніби й вони гарячим дишуть. Лише від Писаревого лісу, як дійдеш навпроти нього, вологістю повіває: там у гущавині по яругах джерел багацько та потоків, більших і менших. На тернах понад лісом павутина блищить, вона висить і на дротах і між телеграфними стовпами. Голо кругом — лише де-не-де у полі маленьку приземкувату скирту соломи видно. Та павутиння. Навіть зайці кудись повтікали. Скільки ходимо, ще й разу не бачили.

Якось ми з Василями, йдучи з училища, сіли перепочити на пожухлій траві, і котромусь із нас спало на думку: скільки ж то кілометрів треба пройти нам за два роки навчання, якщо відкинути од них неділі та канікули?

Множили паличкою на землі (в умі-бо спробуй помножити!): 250 днів на вісімнадцять кілометрів — дев'ять від села до училища та дев'ять назад. Вийшло рівно чотири тисячі п'ятсот кілометрів.

Зразу ми потетеріли. Сиділи і дивилися один на одного мовчки. Тоді Василь Силка Чи-це-я-чи-не-я (так ми його прозвали після того перевдягання в училищі) підхопився на ноги і вигукнув — як лоша проіржав крізь широкі рідкі зуби.

— Хі-гі-гі! Підождіть! Це ж як за два роки разом, то багато, а як щодня потроху, то й не багато!

— А й справді! — здивувалися і пораділи ми. — То ж як разом!

І потупцяли далі.

Усім нам зробилося весело, ноги враз полегшали. А Василь Обора, наймовчакуватіший і найдужчий серед нас, проказав на radoщах, затинаячись:

— А'а мені брат В'олодя на весну т'апочки з Харкова при'везе! На цій... резиновій підшві із ската. — Обора коли дуже сердився або радів, то говорив отакою коротенькою спотикачкою.

Я теж не втримався — розказав про те, як повеличав себе у заяві до училища не Павлом, а Павлентієм, і ми розсміялися гуртом.

Та найдужче зрадів зі свого відкриття Василь Чи-це-я-чи-не-я. Він не вмовкав аж до села, гордо чвиркав крізь зуби, сміявся-повискував та одно допитувався:

— А ви злякалися, що чотири тисячі з половиною, еге ж?

— Коли б...

— А я дивлюся, злякалися мої хлопці! І думаю собі: стій! Це ж як разом, то багато, а як щодня потроху...

Дорогу від села до райцентру ми поділили на станції. Перша, одразу за селом, — Провалля, або Млин (за проваллям на горі стояв вітряк). До цієї станції дорога була крута, але брукована, а далі йшла ґрунтова, аж до райцентру. Друга станція звалася Ли — це два телеграфні стовпи, що підпирають один одного. Третя А, такі ж самі два стовпи, як в Ли, тільки з поперечиною посередині. Четверта — Осика, п'ята — Вербичка, далі Місток, Олійниця... І так аж до училища. З цими станціями нам стало ходити веселіше: не встигнеш дійти до першої, а вже й другу видно.

— Оце якщо комусь далеко ходить, — розмірковував уголос Чи-це-я-чи-не-я, — треба сказати йому, хай придумає собі станції: ближче буде, еге ж, хло'?

— Або купити самокатку, — мляво докинув третій наш Василь, Кібкало. Він і в ході, і в рухах, із лица млявий, аж кислий. І весь якийсь видовжений: руки довгі, ноги довгі, обличчя довге, навіть лоб не можна

сказати, щоб високий, а розтягнутий угору і звужений, де починається чуб; брови над переніссям двома клинчиками, теж угору пнуться, майже сторчма, і не розбереш, чи то він дуже здивований, чи ось-ось заплаче. Коли Кібкало мовчить і нічого не жує, губи йому завжди одвисають куточками вниз — аж нудьга від них, як тлянеш. А може, то він тільки мені таким здається, бо він же мені (чи я йому?), той... суперник!

Ми троє ідемо босі, а черевики, зв'язані шнурками, несемо через плече — на них ще зима буде. Тільки Кібкало ходить узутий, бо в нього про зиму чоботи є і валянки шиті з калошами. Ще є в нього офіцерська польова сумка. Ми носимо свої зошити в руках або в пазусі, а він — у сумці на вузенькому блискучому ремінці. З неї Кібкало усе щось тягає вранці, як ідемо до училища, і їсть. Ми ще й разу не бачили що. Навіть коли витягає, не бачимо, бо він, як надумає їсти, випереджає нас кроків на три, перекидає сумку з-за спини наперед і длубається в ній, покурячому нахиливши до неї голову, потім знову пересуває за спину, і нам ззаду видно, як у нього починають ворухитися жовна... Тоді й нам починає канудити під ложечкою.

— Ти, В'асилю, якщо ж'єреш, так іди п'озаду нас, — глухо каже Василь Обора і тоді вже мовчатиме, поки і до училища дійдемо. Брови у нього над самими очима, густі і чорні, плечі похитуються при ходьбі вгору-вниз, угору-вниз, а ноги товсті і коротші, ніж тулуб.

Кібкало відстає і йде позаду.

Понуро, мовчки йдемо всі. І раптом Василь Силка, наче прокинувшись тільки що, вигукує:

— А мені сю ніч снилася Австралія! Наче йду я по Австралії, а кругом жовто-прежовто, і сонце пече...

Силка любить географію і розповідає про кожну країну так, наче він там був. Від старших двох братів, які пішли на війну і не повернулися,

Василеві zostалися їхні підручники, географічний атлас і книжка про Дерсу Узала. Ми читаємо її по черзі: то він, то я. Уже разів по десять прочитали. А Обора і Кібкало й разу — вони не люблять читати.

— ...Так жовто, як у Штокаловому садку од абрикос. Банани. Банани, апельсини, ананаси...

Ніхто з нас не куштував абрикос, бо ні в кого в селі вони не ростуть, тільки в Штокала на горі, біля провалля. Старий Штокало стереже їх удень і вночі, а як не він, то його жінка — Штокалка, страх яка криклива і гугнява баба. Вона як скаже посеред двору увечері "Га?" — то скрізь у селі чути, і собаки починають гавкати.

Тепер щодня, після Силчиної оповіді про абрикосову Австралію, ідучи в училище й назад, ми дивимося на Штокалові абрикоси такими очима, що дід кам'яніє посеред садка — довгий, сухий, сивий — і свариться на нас пальцем. Тоді ми одвертаємося, вдаючи, що й не думали дивитися на його абрикоси.

Спускаємося з гори кам'янкою. Сонце вже низько, ховається за вітряк над проваллям. Кам'янка ще трохи тепла, усипана підгорілим покарьоженим листям з кленів над дорогою — воно лускотить під босими ногами, ламається. Не доходячи до Штокала, сідаємо взуватися, щоб селом іти при повній формі. Зав'язуємо шнурки, а самі зоримо спідлоба на абрикоси, їх ще багато, аж гілля гнеться, і вони сяють у низькому довгому сонячному промінні, горять жовтогарячим багаттям і пахнуть. "Дз-з-з", — гудуть оси та бджоли попід тим багаттям.

Ні Штокала, ні баби не видно у садку.

— А що як давайте накрадемо хоч покуштувати! — шепоче Силка. — Тільки не дивіться туди... Підождемо, поки смеркне і... Хоч по жмені.

— Ну да, ми накрадемо, а він в училище докаже? І виженуть, — кисло пророчить Кібкало.

— Та хіба ж це крадіжка, як по жмені? — дивується з нього Чи-це-я-чи-не-я. Щоки у нього повні, червоні від хвилювання і в дрібному пушку, що блищить проти сонця. Великий лоб теж червоний, пілотка над ним стирчить, поставлена рубя — мала. На Силчину голову усі наші пілотки малі. А на Кібкалову — великі, бо в нього гостра голова. Мати вшила йому пілотку, і вона смішно стирчить ззаду курячим гребенем.

— Ви — як хочете, а я пішов. — Кібкало плаксиво наставляє вгору свої кілочки-брови і йде геть, підкидаючи худими кульшами польову сумку.

— Ну й хай іде! — втішає Силка мене та Оборю. — Ми й самі, еге ж, хло'?

Обходимо стороною Штокалів садок, сторожко оглядаючись, а чи ніхто нас ізвідти не бачить, і, придержуючи зошити за пазухою, сунемося навсидячки в провалля аж до дна. Щурики влітають зі своїх нір у червоній глиняній стіні над нашими головами і зчиняють переляканий лемент, ширяючи над проваллям. У нас його звуть ще "стілкою", бо дуже крутосхиле: потоки з Писаревого лісу прорили. У проваллі холодніше, ніж там, на горі. Тихо шумить вода, чиста, з лісових джерел. Напилися, лежачи і вмочаючи носи у воду, — холодна, аж зуби ломить. Сидимо тихо.

Щурики потроху змовкають і знову зі швидкого лету, стрілами влітають у свої нори-гнізда. І як вони ото влучають? Жодна й крильцем не зачепить глини. Складе їх, зведе хвостик-ножички до купи і — фіть — уже в норі.

Над проваллям ще видно, а внизу, довкола нас, уже сутеніє, вода чорнішає і шепотить-шепотить... Ми мовчимо і водимо очима, як справжні злодії.

Хліб мій у кишені, двісті п'ятдесят грамів, аж до матерії прилип. Як же це тітка Ялосовега вечерятиме без хліба?... Нічого, скоро, казано, даватимуть на трудовдень. Якби просом дали, то краще: варили б цілу зиму куліші. Куліш, якщо густенький, можна і без хліба їсти... А втім — чого ж без хліба? Я ж носитиму потроху. Нічого, тепер, як я в училищі, не пропадем. Одежа є, сімсот грамів хліба щодня. Дров на саму хатину небагато треба. То як велика хата, тоді не настачиш.

— Вовків за війну розвелосся, як чортви, — шепоче Василь Силка. — Вчора на нашому кутку виломили у бабиному Остапишиному хлівчику стіну і забрали козеня. Плакала баба — страх. Вона плаче, а коза й собі: ме-ке-ке, ме-ке-ке, теж плаче за козеням, дитина ж.

— А я не боюсь в'овків, — каже Василь Обора. — Я, як упіймаю хоч одного, то задушу — і все.

Ще б! Обора такий сильний, що... Він брав колись в обидві руки по дві німецькі протитанкових міни і виважував поперед себе.

Поночі вже. Зорі над проваллям блимають. Звідси вони більші і яскравіші. Недарма кажуть, що з колодязя і вдень можна зорю побачити.

Холодненько. Вже і дрижаки у тіло вступили. Сидимо-сидимо, тоді то у Силки, то в мене плечі смик-смик! Самі. В Обори ні, а в нас.

— П'омерзли?—питається Обора. — А мені байдужеч-ки. Ту зиму сиджу в хаті б'осий, бо мати кудись пішла і ч'оботи взула. Т'ак я в'искочив на к'алюжу, наковзався б'осяка досхочу — і в хату. Так і зашпорів не було... У мене шкура б'ичача.

Прислухаємося. Чути: дзелень-дзелень... Напружилися, випросталися сидячи. Дзеленькання — далі, далі. Стихло А-а, то мірошник з млина пішов, ключем подзеленчав

— Так, — ляснув себе долонею по коліну Василь Силка, — ти, Па, сиди тут, а ми з оборою на розвідку.

Василі подралися вгору, покотилося груддя з-під їхніх черевиків і забулькало в струмок.

І тільки-но за ними стихло, чую:

— У-У-У-У...— десь за млином.

Здригнувся увесь, а холод аж у п'яти шпигнув: що воно? І знову:

— У-У-У...— жалібно-моторошно так.

"Вовк? Ві-ін, вовчик-братик!"

Видно, голодний... Бо таки дуже жалібно виє. Вгорі хекають Василі, сунуться разом з груддям де мене.

— Вовкулаку чув? — питають.

— Чув. Ну, що там?

— Швендяє по садку... Блискає цигаркою і кашляє, аж у грудях реве. І ти скажи, не спиться ж йому! Уже по селу ніде й вогника.

І знову сидимо, слухаємо воду в струмку та вовка за млином.

— Чого він тож-то коло млина тиняється? Там же ні кошари, ні свинарника.

— Він не тиняється, а сидить на задніх лапах, закинув голову і плаче з голоду, — каже Силка. — Жде глупої ночі, поки люди поснуть.

— Як оце ми ждемо...

— Все одно н'аша візьме! — вигукнув Василь Обора. — Брехня, до ранку не виходить.

Ці Штокали, дід Прокіп і баба Ганна (її дражнять Гендзя за гугнявість), мабуть, найскупіші в світі. У сорок п'ятому, як поприходили наші з війни, хто залисався живий і не пропав безвісти, в колгоспній конторі були гульби. Дещо з комори виписали, дещо люди поприносили у складчину. Штокалам загадали киселю принести, бо в них найкращий у селі садок. І з усіх — по чвертці горілки. Штокали принесли і кисіль, і чвертку. Почали гуляти, пісень завели, три лампи дванадцятилінійні горять — теж у складчину принесені. Співали, співали, дійшла черга і до "Гандзі". Цієї пісні у нас найкраще вміли ще до війни. Весело так, що хоч танцюй під неї. Проспівали перший куплет, починають другий, а баба Гандзя Штокалка встала і голосно прогугнявила до свого діда: "Хедім віцціль, Прекопе, бо нас тут дрежнять!"

Кинулись її вмовляти: що це ж — пісня, що не тільки ж вона — Гандзя, а і в пісні Гандзя... Де там! Витягла діда з-за столу — і до дверей. Тоді обернулася та:

— Оддайте наш кисіль!

Усі зареготали і віддали їй кисіль. А голова колгоспу Осадчий відкоркував чвертку з горілкою, розлив по склянках і сурйозно, без посмішки, сказав:

— Доженіть їх та оддайте і оцю чвертку, хоч вона й порожня!.. Догнали. Віддали. Взяла й порожню...

— На олію буде, — сказала.

А Штокало мовчки теліпався за нею. Пісню таки доспівали, але вимовляли вже не "Гандзя", як треба, а "Гендзя":

Гендзя цяця,

Гендзя птиця,

Гендзя гарна молодиця!..

Угорі почало виднішати — місяць зійшов. Він освітив край провалля з одного боку і в нори шурикові заглядав, либонь, аж до дна. Ми з Силкою вже не пересмикували плечима, а дрижали. Мені було чути, як під гімнастеркою виступили на тілі сироти.

— Д'авайте вогонь розкладемо, — сказав Обора, — бо жалько на вас дивицця.

Наламали бур'яну понад струмком, назбирали сяких-таких паличок і запалили. Коли пригріло в груди, підставляли спини, держали руки над полум'ям, доки в долоні припече, і ховали їх попід пахвами: коли там тепло, то і всьому тілові тепло.

— Як на екваторі! — радів Чи-це-я-чи-не-я, зогрівшись. На його обличчі, осяяному полум'ям, блищав золотенький пушок. — Є екватор, — пояснив він, — це така умовна лінія, що ділить земну кулю пополам. І є Еквадор — це країна, їх не треба плутати...

— Як вивчусь на м'еханіка, не піду в механіки, — сказав Василь Обора, — сяду на трактор. Механік — що? У моторах колупатися та запчастини діставать... А то сам за рулем. Я колись орав уночі, як прицепщиком був. Л'овко — страх. Фара світить, скиби попереду блищать, тракторист під скиртою спить, а я сам. Стану, прочищу плуги од бур'яну — і далі погнав...

— А я піду вчитися на географію, — сказав Силка.

— Так після училища одробляти ж три роки треба...

— То й що? Одроблю і піду на географію.

— А ці абрикоси і в с'ередині жовті, чи тільки зверху?

— Хтозна. Я тільки кісточку бачив: гостренька така з одного боку, а з другого тупіша...

— Мені здається, що вони гарячі. Оце ніч, а вони гарячі...

— По-моєму, вони в пушку, еге ж?

— Хтозна... Скоро осьо визнаємо. Вогонь почав пригасати. Тільки жарок ще грав і мінівся.

— І вовк чогось мовчить...

— Пішов стіну в когось ламати.

— Ану, Па, сходи ще ти подивитися за Штокалом, твоя черга, — сказав Силка. Прислухався. — Цсс, наче хтось іде, — зашепотів. — О, чуєш?

Угорі справді щось наче протупало і зникло. Потім звідти покотилася грудка, упала в наше багаття, і з нього шугнули іскри. Ми посхоплювалися на ноги і задерли голови, але після вогню не бачили й на крок від себе.

— Не бійтеся, це я, — хрипко сказав хтось ізгори. До наших ніг потекла дрібна глина, а слідом за нею з'їхав... Штокало. Він тримав обома руками біля грудей кепку з абрикосами...

— Нате їжте, та йдіть уже додому, бо мені спать хочеться. — Штокало дихнув на нас ядучим тютюновим духом з рота. — Сідайте, чого ви постовпіли? Хто ж так лагодиться красти? Кричать, балакають, не тільки мені, — у село чути. Вогонь кладуть! Злодії називається... Тихо треба, якщо вже замірилися красти!

— Та ми, діду, тільки покуштувати хотіли! — вигукнув щиро Чи-це-я-чи-не-я. — Хіба ми красти?..

— Оце ж беріть та й куштуйте. Та і я з вами якусь із'їм, бо ви тут так про них балакали, що аж мені закортіло. — Дід засміявся і перший узяв з кепки жменю абрикос.

Ми й собі несміло потяглися руками до кепки, взяли по одній, відкусили потрошку, тримаємо в роті і слухаємо на смак, як тітка Ялосовета ремісницький хліб.

Ні, зразу не добереш того невиданого смаку! Як мед? Куди там тому медові! То мед — і все. А це... І сонцем пахнуть. Хоч і холодні. А ми думали, що вони гарячі...

— Як ананаси! — вигукнув Силка. — Я читав.

— Кі' в трясці нанаси! Обрикоси, та й годі, — хрипів прокуреним горлом Штокало.

Він дуже плямкав, джвякав, прицмакував, бризкався соком і брав з кепки зразу по жмені...

— Чи ти бачив отаке! — дивувався. — Щодня топчуся по них, а ніколи ще такі добрі не були! Трясця зна що!

Ану ке лиш, збігайте котрийсь та нарвіть ще кепку. Тільки тихо і не з одної гілки, бо стара завтра як обнаруже, то буде мені поза шию...

Першим подався Василь Обора. Приніс повну кепку з горою. За ним — Силка. За Силкою — я.

О, якби тільки хто знав, яке то щастя — рвати абрикоси уночі при місяці! Нахилиш гілку, а вони тебе лагідненько по маківці — тут-тук-тук... Об щоки труться оксамитне — є-таки на них пушок. А котра й сама за пазуху впаде, полоскоче золотою мишкою і пригріється. і вже її не чути...

Ми носимо, а Штокало їсть і їсть та кісточками пахає з зубів, як з малокаліберки.

— Ху-ух! — простогнав він після останньої кепки і відкинувся спиною на глину. — Оце вмотив за гурта! Живіт такий важкий зробився, що й з провалля не вилізу.

Ми з Василями затоптали вогонь — бува, вітер зніметься — і побралися нагору, піддержуючи діда попід руки. Хлопці — попід руки, я позаду в ступні його пхав.

— От-от спасибі, о-от спасибі, — сапав і хрипів Штокало. — Старістю тільки в провалля легко...

Нагорі нас зустрів місяць, безвітряна тиша і тепло — у проваллі було набагато холодніше.

— Нарвіть же тепер і в пілоти, додому понесете, — сказав Штокало. — А я пішов спать. Ох, боже-боже, живіт як не лусне, хай вам абищо... Заходьте й ще, як закортить. У проваллі ждіть, я вас там знайду...

Ми йшли кам'яною, що холодно блищала при місяці над горою, і несли, притуливши до грудей, як немовлят, пілотки з абрикосами. Вони тьмяно жовтіли і пахли, здавалося, на всю ніч, аж за село. Ішли і всяк хвалили Штокала, дихаючи в лице один одному абрикосовою духмяністю.

Василі повернули до своїх домівок.

Мені ще до мосту йти з кілометр.

Уночі наша півхата — як чулан на березі річки. Тільки й того, що з бовдуром угорі. Ба! — у вікні світиться! І біля хвіртки чорніє хтось. Іде назустріч. Тітка Ялосовега.

— Це ти?

— Я.

— Господи, ледь серце не розірвалося... — схлипує. — Де ти був? Я вже аж на гору ходила виглядати.

— Нате, — простягаю їй хліб і пілотку з абрикосами. — Та не плачте, я більше не буду...

Збираємося ми щонеділі біля двору Василя Силки, як уже засинює на вечір, і місяць, холодний, жовтневий, стоїть посеред неба. Сидимо на лавочці перед огорожкою — з німецьких снарядних ящиків зробили. За огорожкою лежить солдат Іван Іванович Кудряш. У сорок третьому Іван Іванович стояв у Силки разом з іншими артилеристами: його вбито під час бомбардування, коли він держав за повіді коней-гарматовозів, щоб вони не злякалися вибухів та не забігли. Коні лишилися цілі, а Івана Івановича пронизало дрібним осколком напроти серця.

Ми з Василем зібрали п'ять ящиків на дощечки. Силка з Обором обрізали на них шипи (для снарядів ящики, а на шипах, як скрині), я

затісував їх під штахет, а Кібкало прибивав до лат ' навколо могили. Низенька вийшла огорожка, але рівна, під шнур.

Перед тим, як грати, Василі настроюють балалайки по першій струні, а я підігріваю сірниками шкуру на бубні, щоб дужче натяглася, тоді вона дзвінкіша.

— Що будемо грати? — питає Чи-це-я-чи-не-я. — Може, підозірську польку утнемо?

"Підозірська" — од назви нашого села.

Цю польку Силка придумав сам. Він радіє, що придумав її. Тільки слів немає. То ми вже самі приставили їх: "Ой ти, полька, закадрелька..." А далі немає слів підходящих, і ми співаємо, що в голову стрельне, або просто триндикаємо. Василі співають, а я мовчу, бо колись почав підспівувати, а вони кажуть: "Ти, Павле, тільки вибивай, співати не треба — ти впоперек тягнеш". То я вже їм і не заважаю.

У головах Івана Івановича ми посадили тополень. Воно одразу й прийнялося і погнало вгору, як з води. За три роки на півтора метра піросло.

Коли ми домовляємося, де зустрітися увечері, то кажемо: біля Івана Івановича. Є чутка, що його і всіх солдатів, які поховані в полі, при дорогах і в садках, будуть викопувати і звозите до братської могили у колгоспному дворі. Ми вже вирішили, що не дамо Івана Івановича. Обступимо могилку, візьмемося за руки і скажемо: "Ні! Тут під шляхом, на виду — раз, тополька — два, огорожка — три, до того ж дівчата наші кругом горбка насіяли потурнаку, а на самій могилі нагідок та гайстрів насадили. Не дамо.

"Наші" дівчата — це Соня Приходько, Маня Ківшик і Оля Єхнич. Три. А нас четверо. Доки ми ходили в самих гімнастерках, то всі семеро

вміщалися на лавочці коло Івана Івановича. Тепер у шинелях, і лавочка стала тісна. Довелося доточити.

Дівчатам більше років, аніж нам, але вони ходять до нас, бо старших парубків немає. Семен Петик є, так він ходить "на чужу", на хутори. Він і там нарозхват.

Василі починають польку. Силка грає з медіатором з плексигласу, на кожній струні окремо, як на мандоліні, Обора всіма пальцями, по всіх струнах разом (у нього "хтора"), а я пробую бубну—кийком, ліктем, об коліна, — щоб не чути було брязкала. Затим вступаю легенько, непомітно. Василі наказали мені: "Ти бери такт, от і все". То я й беру такт.

А дівчата наче ждали — та ждали, ми знаємо — вже йдуть он при місяці, мережаною від гілля на деревах стежкою, і Маня голосно регоче, щоб ми почули, що — йдуть. Мені уже сімнадцятий рік почався, і вона каже, що я дуже хороший. "Ти такий хороший, Павле, що — не знаю..." Вона до мене щоразу підсідає, і як не сміється, то зітха. Оце вже півроку, мабуть, Василі, Силка та Обора, кажуть: "Любить вона тебе, упадає, бач? А ти дурний. Ти її пригортай, кажи їй що-небудь, бо подумає, що ти жевжик, і піде до Петика". Хай іде, про мене... Якщо вона така.

Дівчата підходять. Усі під ручку, заплетені, у хусточках.

— Здрастуйте, хлопці!

— Дра'! — одказуємо ми. Раніше, доки не носили форми, просто здоровкалися, а тепер отак, по-парубоцьки.

— То можна й сісти чи стояти?

— Сідайте, в ногах правди нема.

Підрегочують, сідають. Маня вибирає місце між мною і Кібкалом. Вмощується затишно між нашими шинелями. Чую: тернулася об моє плече, злягла на нього трохи. Нарошне... Що я — маленький?

— Добрий вечір, — каже мені на вухо, тихенько.

— Добрий вечір, Маню.

Спіткнулися ми таки: Василі невлад бренькають, я невлад вибиваю.

— О, взяли збили! — вигукує Силка; — Давай заново. І ми починаємо спочатку: "Ой ти, полька, закадрелька..."

Мені треба, щоб ліктеві, було вільно вибивати. Кажу Мані:

— Одсунься трохи, бо ліктем ніяк ворухити. Вона одсувається трохи, пхаючи Василя Кібкала до краю лавочки.

— Кому кохання, а кому штовхання, — кисло мимрить Василь. Натякає.

— Ти тепере, як воєнний, — вигинається до мене Ма-ня, щоб не підбити ліктя.

— Така форма, — кажу. І дзеленчу брязкалами, струшуючи бубну, потім знову вибиваю кийком.

— Хло, давайте "Ой ти, Галю", — просить Оля Єхнич.

— Можна, — погоджується Силка. Музикою у нас заправляє він: вказує, коли як грати, коли як вибивати.

Ми починаємо "Ой ти, Галю", що "хорошого стану, а хто ж тебе любить буде, як я перестану".

Хлопці й дівчата співають. Гарно виходить: і весело, і жалібно трохи. А я мовчу. Виводить Маня. Голос у неї не дуже дзвінкий і ледь-ледь тремтить, як вона високо бере.

— Та й ким ти будеш? — тихенько питає вона посеред пісні. — Шофером чи трактористом?

— Слюсарем, — кажу. — З металу що ото все роблять. Лопати... і все таке. А майстер казав, що вивчимось, то сережки вмітимемо...

— І мені зробиш? — Маня нахиляється близько до мене, зазирає в очі.

— Не знаю... Металу треба. Золота або срібла...

— Можна і з п'ятака. Я у перекупок на базарі бачила, такі ловкі-ловкі!

— Можна... мабуть. Не знаю, спитаю у майстра.

— Ти, Маню, або співай, або балакай, — кидає Василь Кібкало. — Він нічого не робить, ні співає, ні грає. І сердиться, як Маня до Мене говорить чи просто так сидить поруч. То й ходи з нею, хіба я що!

— А ці, як їх — "сороковки", що в дівчачому училищі, красиві?

— Всякі є.

— Ти там собі ніякої ще не надивив?

— Та ні... — кажу. — Дрібні вони ще, на "шкентелі" ходять.

— Гляди, бо я плакатиму, — шепоче Маня так близько, що торкається губами мого вуха, і мені стає жарко.

— Ти он до Кібкала обізвися. Бачиш, надувся.

— Ну й нехай!

— Твоє діло.

Кібкало повертається до мене боком, налягає на Маню грудьми і каже кисло:

— Ти вибивай, а не — сачкуєш.

— А ти не лізь! — Маня сердито відштовхнула Василя. — Заграйте, хлопці, "Чорноморця", — попросила вона і почала неголосно:

Чорноморець, матінко,

Чорноморець,

Вивів мене босую

На морозець...

Вхопила повітря, як схлипнула:

Вивів мене босую

Та й питає:

Чи є мороз, дівчино,

Чи немає?.

Я не вибивав і не брязкав. Так сидів і слухав. А місяць! Ну, не знаю: чого місяць у неділю так світить? У буденні дні він якийсь байдужіший! А в неділю — не зводив би з нього очей. І ні слухати нікого, ні грати не хочеться, а йти і йти степом кудись...

Тіні од квітів над Іваном Івановичем падають аж за огradку, й чорнобривці і гайстри тільки красуються, а нагідки гіркувато, сумно пахнуть. Вони цвістимуть, доки й сніг упаде, ще й над снігом жовтітимуть днів два, якщо не буде морозу... Отак десь і тато лежить. А може, й не так, може, присипало десь. Присипало ж у нас на Джулаєвому ярку солдата в окопі. Ненароком знайшли оце недавно. Тільки автомат, ремінчик і котелок цілі, а то...

Ой, нема морозу,

Сама роса,

А я молодая

Стояла боса...

— Ти, коли будемо розходитися, йди, а я дожену, — шепоче Маня. — Не швидко йди.

— Та вже ж, — одказую. — Підожду.

Вона мені — як віжки: куди смикне, туди й повертаю, Хай би краще Кібкалом отак повертала. Або ні, не Кібкалом... Ну, Силкою, ну, Оборую...

— Гайда, дівчата, танцювати абощо, — каже Василь Чи-це-я-чи-не-я.
— Бо чогось нудно. Сидять усі, як привезені. А ти, Маню, до нас більше не приходи. До замостян іди оно, там парубки бідовіші.

У мене камінчик.

— Чого не приходити? — дивується Маня. Нарошне, чути, грається.

— Того, що Павло, як ти тут, не вибиває, а клепа як попало і невлад.
А Кібкало всихає на очах!

— А то вже я не питатиму, куди мені ходити, — гонористо відказує Маня. І просить ласкавенько, наче й не сердилася тільки що: — Заграйте нам "Ойри".

Граємо "Ойру". Я вибиваю старанно, щоб Чи-це-я-чи-не-я не одсилав Маню до замостян. Це — за міст, там .теж збираються на вулицю. Оно вони співають: "Однажди два герої просились ночувать..."

Соня з Олею ідуть танцювати вдвох, бо Василі ж грають, а Кібкало бере Маню. Вона неохоче встає, іде з ним за руку, а сама оглядається на мене і винувато посміхається. Чого? Кортить — танцюй. Я ж все одно не вмію, хоч би й не треба було вибивати.

Василь крутить Маню навколо себе, віє полами шинелі, а брови стовпчиками вгору — дивуються чи плачуть на radoщах... Він з Мані не зводить очей, а вона з-за плеча у нього — з мене. Очі в неї сумні, благальні. І я одвертаюся.

Василі заграли швидше, я ледь устигаю за ними, з бубном, але так треба під кінець "Ойри". Потім балалайки враз, одрубом умовкають. Василі разом накривають струни долонями, а я ще якийсь час тихенько, ніби даленіючи, дзвоню брязкалами — це теж так треба.

— Ой підбилася! Ой упаду! — лящить Оля Єхнич несправжньо, роблено, щоб схоже було на дівку, і перевальцем, по-качиному йде до лавочки. Вона дуже натоптувата, неповоротка, їй не личить лящати. Тоненьким личить, а їй ні. Соня справді зморилася, бо аж не здишеться: в танці вона "водить" Олю — не водить, а тягає за собою. Тоді просить Василів:

— Не треба більше так швидко грати, хлопці, бо серце вискоче.

Дівчата сідають на лавочку: Оля — коло Василя Обори (вони личать одне одному), Соня — біля Силки, біленька, тиха і покірна. Коли Силка нищечком розказує їй про географію, вона тихо зойкає і дивується: "Ой, а де це — Гренландія?"

Кібкало і Маня сідають не одразу, бо він її не пускає — обхопив довгими руками, скиглить їй щось на вухо, а вона випручується і каже вголос:

— Пусти, бо вдруге не піду з тобою. Сам танцюватимеш! — І сміється поблажливо і звабно водночас, наче й проти і не проти того, щоб Кібкало обнімав її. Що за мода?..

І знову сидимо всі рядочком, як під вінцем. Дівчата ніби чогось ждуть, а ми не знаємо, що й робити: йти чи ще побути.

Кисла вулиця. Може, тому, що нам уставати завтра о п'ятій годині і йти, щоб устигнути на лінійку та сніданок. Дівчатам що — їм до школи на вісім годин. Батьки є, матері є, хати цілі у всіх...

— Давайте, хлопці, ми будемо вчити вас танцювать! — пропонує Маня. — Без музики, під язик. А можна в умі співать.

— О, це діло! — вигукує Силка, розстібає шинелю, накриває полою Сонині вузенькі плечі, і вони починають крутитися, ходити маленькими крочками назад і вперед. Василь щось воркоче, а Соня тихо проситься:

— На ноги не наступай, бо в мене й так підошва надірвана.

Василь Обора з Олею теж пішли товкти товченицю: вони обоє важкі в ногах. А Маня взяла мене і, як ласочка, огинаючись (видно, під свою музику "в умі"), повела по колу, тоді далі, далі від гурту. Очі сяють, пальчики, в яких вона тримає мою долоню, гарячі.

— Ти мене любиш? — спитала тихо, самим лише подихом.

— Я? Не знаю...

— Як — "не знаю"? Ні трінечки?

— Хтозна...

— Ну от я тебе... як побачу, хоч здалеку, то так радію, що побігла б назустріч. А сама з місця не рушу— терпну і дивлюся на тебе, дивлюся... Ти позавчора тяг дрова з лугу, якесь гілля, голову в плечі нагнув... а мені жалко — страх. Побігла, допомгла б, якби не люди.

Вони ж такі, що зразу щось придумують. А ти радієш, як побачиш мене?

— Радію. Думаю: он Маня йде...

— І все?.. — Маня високо піднімає брови, і вії, губи їй дрібно тремтять, пальці слабнуть на моїй долоні.

— А що ж іще?

— Ну от я до тебе як доторкнуся, то мене в жар кидає одразу...

— І мені так було! — радію. — Як ти шепотіла, що плакатимеш.

— Маня припадає лобом до моєї шинелі.

— Ой, колю-юча яка! — шепоче і, піднявши голову, сміється до мене очима вгору: вона трохи менша від мене на зріст.

— Нова, — кажу. — Позавчора тільки видали.

— Давай утечемо. — Маня гаряче дихає мені в підборіддя. — Давай?

— Та ні, підождемо, поки всі будуть розходитися, бо скажуть...

— Хай скажуть! Нам-то що?

— Ні, ми ж усі разом ходимо щодня, а тут на тобі — хто куди.

— Тоді я тебе дожену, — шепоче вона ще раз те, що вже казала.

— А Василь?

— Я од нього вирвусь. Або обдурю. Ти не бійся. Ми знову підтанцюємо до гурту — не я, а вона, я просто йду.

Вікна по селу, хоч і так не густо світилися, почали гаснути. Тіні від топольки і квітів на могилі Івана Івановича подовшали і примерхли — місяць подався вниз, почав пригасати, а зорі пояскравішали на північ.

— Пора ком на хауз! ' — оголосив Силка. — Тепер аж до тої неділі.

Він одніс у двір балалайки (обидві вони його, теж від братів zostалися), накрив біленьку Соню шинелею так, що вона вся сховалася під нею, і пішов проводити додому та розповідати дорогою про дивовижні країни за горами та океанами. Завтра він розкаже нам, про яку країну саме розповідав Соні і як Соня дивувалася. Він радіє, коли його слухають і дивуються.

Василь Обора взяв Олю Єхнич і попрощався з нами.

— П'ока!

А ми втрьох zostалися. Василеві Кібкалові йти під гору, він живе недалеко від Штокала, а Мані й мені — до мосту.

— Що ж, пішов і я, — кажу. — Щасливо, Ти не йдеш, Маню?

— Іду. Я сама боятимусь...

Але Кібкало міцно тримає її за стан і дивиться на мене кисло-ненависними очима. А до Мані каже:

— Я проведу. Чого ти боятимешся?

— Пустити, Васю! — проситься Маня улесливо. — Тобі ж зі мною не по дорозі. Тоді ще проситимеш, щоб я тебе провела, сам боюся, скажеш...

— Чого б я боявся, — гогошиться Василь і повертається до мене зі своїм гребенем на пілотці.

Відходжу геть. Але сьогодні мені не так легко йти, як було раніше, коли Кібкало держав Маню, щоб zostалася. Сьогодні мені болить іти самому. Не знаю, що робити. Вернутись і просто вирвати Маню з його рук, — так вона ж сама бісики йому посилає і танцювати біжить, — чи

йти, хай як хоче? А вони торгуються. О, регоче!.. Наче лащиться. Ну й регочи!

Вже як одійшов далеченько, чую:

— Василю, пусти, бо вдарю!

Оглядаюся — біжить, вистукує черевичками, хустка біліє. Пристоюю, жду.

— Ой, насилу вирвалася! — Маня швидко дихає і спершу бере мене під руку, потім прокрадається долонею в шинельну кишеню, де й моя рука, бере її м'яко і тисне. — От причепа цей Кібкало! Такий свого скрізь доб'ється, дарма що з виду — тяптя.

— І тебе доб'ється?

— Ні-і, мене — дзуськи!

— Ти ж сама до нього... смієшся якось так.

Маня зупиняється. Я теж, бо руки наші в одній кишені.

— Тож я наро-ошне! — вигукує вона посеред шляху сміхотливим шепотом. — Я люблю, як мене люблять! І граюся нарошне... А не люблю його і на остілечки, — показує мені дрібненьких півпучки. — Ій-богу! А ти подумав...

— Хіба тебе розбереш? То "хі-хі", то "вдарю"....

Маня сміється.

— Ходімо, бо він ще доганяти здумає. — І зітхає. — От не везе мені з вами...

Ми рушаємо далі.

Заходить місяць, глухне ніч. За річкою вже також тихо, лише то в одному краї Замостя, то в іншому чути по вуличках короткий лункий реготок: там теж розходяться по домівках, і дівчата проводжають одна одну, щоб не страшно.

Маня живе від мене через п'ять хат. Коли я йду з училища, вона. або виходить на поріг, або дивиться через фіранку у вікно і легенько, потайки, перед обличчям собі махає до мене пальчиками, щоб ті, хто в хаті, не помітили. Я завжди киваю у відповідь, що — бачу.

— Ходімо до нас у берег, на вербі посидимо.

— Ходімо.

Ідемо до мосту, а там збігаємо з крутої греблі і понад річкою — до верби, її спіяли ще до війни. Кора давно обсипалася, спід почав братися мохом, а зверху стовбур блищить, вичовганий посиденьками: бабусі, дідусі і молодші та діти сходяться сюди щонеділі на балачку — послухати, погратися, насіння пошеретувати...

Верба холодна. Маня пробує її рукою і просить:

— Одкинь полу, щоб я на неї сіла, бо в мене спідниця тонка.

Я розстебнув ще не слухняні нові гаплики на шинелі, відкинув полу. Маня сіла, пошукала рукою нірки у мене поза спиною, знайшла і обняла за стан.

— Ой, те-епло! Теплий ти.

— Коли б, під таким сукном... — кажу. Хотів погладити її руку, вже й підняв був свою і знову опустив: ще подумає — заграю.

На річці тихо і зоряно. Під берегом, поміж лататтям плюскається дрібна рибка; лілій уже немає, обсипалися, лишилися тільки зелені глечички. Скоро і латаття, і вони поринуть під воду і лежатимуть на дні до весни. Їх видно буде крізь молодий лід, але будуть вони вже не зелені, а червоні, з прозеленцем.

Маня кладе голову мені на груди і легенько, тремтливо зітхає. Я нахиляюся, дихаю їй за комір, щоб зігрілася у своєму легенькому піджачку та ситцевій білій кофтині. Вона тихо сміється і міцніше обнімає мене.

— Тепло? — питаю.

— Лоскотне, — шепоче. У шию лоскотно.

— Пора б уже і йти, мені ще креслення робити,

— А мені алгебру...

— Це, якби не війна, ти була б уже в дев'ятому класі?

— А ти?

— Теж у дев'ятому. Я з шести років пішов до школи. Закортіло...

— Якби ми торік сюди переїхали, я з тобою походила б хоч зиму в один клас... — Манині батьки недавно переїхали до нас з-під Кременчука.
— Сиділи б за одною партою, еге?

— У нас не заведено, щоб хлопець з дівчиною сидів, То вже пропащий: засміють і хлопці, й дівчата.

— А що тобі креслити?

— Молоток. У трьох проекціях: вид спереду, вид згори і вид збоку.

— Навіщо?

— Щоб потім за цим кресленням зробити молоток.

— А так, без креслення, хіба не можна?

— Ні, треба, щоб точно, по розмірах.

Маня обертається обличчям до мене, очі їй темно, глибоко і гаряче блищать, аж страшно трохи. Біляве, лискуче зблизька при зорях волосся вибилося з-під хустки на лоб, на щоки.

— Поцілуй мене, — шепоче.

Я відводжу погляд від її очей і кажу навпростець — чого ж тут критися, як це правда:

— Я не вмію.

Тоді вона підводиться трохи і сама тулиться щокою до моїх губів. Щоки її горять. Я трохи поворухнув губами і знову стис.

— От, а казав, не вмієш, — млосно шепоче Маня і знову вмощується головою мені в груди. Я таки наважився: погладив її руку,

— Ти ще не змерзла?

— Ні...

Маня міцніше обнімає мене за стан, горнеться і питає:.

— Скільки тобі вчитися в училищі?

— Два роки.

— А тоді?

— На заводи пошлють. У города, кажуть.

Маня зітхає:

— Тоді в армію.,,

— Мабуть.

— Я все одно тебе ждатиму. І з города, і з армії. Хоч і п'ять годіві — Вона рвучко підводиться і пильно дивиться мені в очі. — Віриш? Кажи, що вірю, бо я розсерджусь і заплачу. Я вже за тобою плакала, що ти такий...

В очах у неї справді зблискують сльози.

— Вірю, — кажу хрипко, бо голосу чомусь не стало. Маня знімає з мене пілотку і закидає долонею мою чуприну назад.

— А лоб який білий під чубомі Тобі вже можна за чісуватися вгору. Отак, отак, — пригладжує. — Ні, треба з водою. Водою, тоді гребінцем. А зверху пілотку. — Вона мовчить, куйовдить пальцями чуб. — Павлику... Чого ти такий несміливий? Ти з усіма такий, чи тільки зі мною?

Це мене зачіпає.

— Розтапша, еге? — питаюся.

— Ні, ну...

— Треба так, як Василь? Ухватив — і тягне... Тягни!..

Несміливий Я всі гранати, які тільки знаходив, перекидав, — і наші, і німецькі. Тільки протитанкові не пробував, бо вона важка і швидко рветься — через чотири секунди. А німця як за руку вхопив і кричав, коли він замахнувся на тітку Ялосовету сокирою за те, що вона не віддавала йому валянка приміряти? Він тоді так дав мені носака під бік, що я з тиждень перехняблений ходив. А хату як гасив, щоб половинка зосталася?.. Правда, то все, може, згарячу, не знаю.

Думаю так, і раптом чую, як у повітрі прямо на нас щось шурхотить. Одразу впізнав — грудка. Упав на Маню грудьми, аж вона зойкнула. А по вербі за моєю спиною — бух! Так і є: грудка! Од греблі летіла.

"Ах ти ж гад! Знайшов несміливого?! — і теж хапата грудку, але не встигаю кинути — роздавив у руці. — Ах ти. ж гад!"

Від греблі шляхом потупотіло. Не через міст, а назад. А хто — не видно, поночі.

Гнався, поки дух забило.

А-а, не дожену: він довгоногий. І вертаюся назад.

— Хто то? — питається Маня злякано. Вона стоїть біля верби з моєю шинелею в руках.

— Та хто ж... — Беру у неї шинелю і вдягаюся. — Василь Кібкало, хто ж іще. Шпигує...

— Будемо йти вже.

— Боїшся?

— Та ні. Пізно Лаятимуться дома.

Боїться.

Ми йдемо через наші грядки, тримаємося за руки.

Серце мені стугонить, плечі тіпає. Хай скаже спасибі, що не догнав!

Виходимо поза хатою на стежку попід шляхом. У нас не світиться вже: тітка Ялосовега знає, що в неділю я вибиваю на бубоні і приходжу пізніше, то не жде.

— Далі я сама, — каже Маня і легенько, в'яло забирає свою руку з моєї. Вона йде до свого двору, а я стою і відчуваю, як пусто і тоскно робиться мені — нічого не хочеться: ні додому в темну хату, ні креслення робити; устану годин у три та й зроблю. Ішов би оце кудись, хоч і місяця немає... А куди? Ніколи зі мною такого не було.

— Маню! — гукаю тихо. — Не йди...

Вона зупинилась і стоїть якийсь час нерухомо. Потім повільно-повільно вертається, опустивши голову. Підійшла близько, припала до мене, хапає мою голову в долоні, і я чую на своїх щоках її мокрі вії і гарячі тремтливі губи

— Маню, ану ступай додому! — чути від її двору, не голосно так, несердито. Мама. То — її мама. — Чуєш, Маню? Ось ти в мене подіваєш...

Почалися дощі. Зранку, в обід, увечері, вночі — щодня хлющить. Видно, за все літо провину спокутували. Шинелі наші не встигають просохнути наскрізь, тільки нагріваються за ніч у хаті, а вранці, як ідемо, парують до першої десь або до другої станції — і знову дощ.

Ходити стало важко. Грейдер розгас, трави на узбіччях немає, там було б твердіше. Сковзаємося, падаємо разів по три, доки до околиці містечка доплуганимося. А там уже кам'янка, там легше.

Інколи нам трапляється машина — з Харкова, Полтави або з Лютенської МТС: "шевролети", ЗІСи, півторатонки, "студебеккери". Ми піднімаємо руки, "голосуємо". Зупиняють — сідаємо, і коли машина починає десь буксувати, найчастіше супроти середньої нашої станції Осика, у крутому видолинку — пхаємо її, доки виїде; не зупиняється — чіпляємося. Військові шофери завжди беруть нас: мо' жаліють, а мо' за форму. Вона ж майже однакова з їхньою, тільки ми в черевиках і з "кльошем", а вони в чоботях і галіфе.

Першим підчепився на попутну, ще як було сухо, Василь Обора. Під горою, коли шофер перемикав швидкість, учепився ззаду за борт, дригнув товстими ногами в повітрі й опинився в кузові. Тільки рукою нам помахав.

Деремося кам'янкою вгору, хвалимо Василя, що молодець, не побоявся, що давно нам пора було б до цього додуматися.

— Це ж проїхали раз — уже відкинь від чотирьох з половиною тисяч дев'ять кілометрів. Удруге — ще й дев'ять! — вигукує Силка.

Зійшли на гору, а Обора лежить на листі під кленом, підперши долонею голову.

— Чого ти? — дивуємося. — Зігнав?

— Ні. А що мені за інтерес с'аому їхати?

І ми поклали собі, що тепер будемо підчіплюватися усі гуртом. Хто перший вскочить у кузов, той подає мені руку, бо я не дістану до борта. Я то достаю, як іде "студебеккер" або "шевролет": у них задній борт низький, з ланцюжками по боках, та й буфери великі— за щось та вчеплюся. Спершу можна за буфер або ланцюжок, а тоді вже й за борт.

Ми добре знаємо свою гору: де шофери перемикають швидкості з четвертої на третю, де з третьої на другу і з другої на першу. Правда, це залежить від того, на вантажена машина чи порожня, але ми навчилися здалеку, по мотору впізнавати: така чи така. Зістрибуємо в райцентрі біля олійниці: там найбільші вибоїни, і шофери завжди пригальмовують перед ними.

Трапляються й злі. Один вивіз нас на гору, розігнав машину — радіємо: їдемо! А він раптом — тиць на гальма! Ми посплигували — і врозтіч. Хвилини десять ганявся за нами з корбою в руках. "Ви, — кричить, — борт мені одломили на тому тижні! Я вам покажу чіплятися!.." Гукаємо здалеку, що то не ми, що то він переплутав. Свариться корбою і злошкіриться. Тільки він до кабіни — ми знову підходимо. І як би не рвав з місця — вчепимося. Але таки доїхали швидше, ніж дійшли б! Ми прозвали того шофера Фріцом, бо на ньому була жовта шкіряна шапка з козирком.

Василь Кібкало теж простягає мені руку, як підчепимося, разом з Оборою та Силкою, але я її, після того вечора з Манею, не беру.

Другого дня дорогою до училища придержав його за рукав, доки хлопці одійшли далі.

— Ти вчора груддя кидав? — питаю.

— Яке груддя? — поставив брови-кілочки вгору. — Чого б це я його кидав? Я спати пішов.

Чую по голосу, бачу: бреше він. І після того за його руку не хапаюся. Не сяду — пішки дійду.

Тепер він підлизується до Василів — виносить їм уранці і ділить на трьох пиріг або окраєць перепічки: в нього батько машиністом біля молотарки...

Добре було у вересні та на початку жовтня. Виходимо з дому о п'ятій годині, а надворі уже видно чи розвидняється. Тепер нам починає розвиднятися під райцентром. А то поночі йдемо: один за одним, вервечкою, слід у слід, і міняємося місцями — або Василі попереду, або я. Робимо протопти наосліп, навпомацки.

На теорії нічого, встигаємо за півдня відпочити. Коли ж практика, тоді цілий день на ногах: пиляємо, свердлимо бормашиною, ходимо в кузню молотобойцями, а треба — заготовляємо поковки для зубил, молотків, плоскогубців, хвостовиків для мулярських кельм.

У мене і ще в десятих наших — молоток. Майстер видав нам найкращі, найновіші терпуги: багато пиляти — чотири плоскості і бойок п'ятий. Руки вже звикли, не болять, а от ноги...

З теорії в мене все чотири й п'ять, окрім креслення. Я тоді вночі поспішав, порушив розміри, понаплутував. Далеко було від мене креслення тої ночі. Все далеко було: і тітка Ялосовета, і училище, навіть тато, про якого я думав щодня, бачив його останню усмішку і сльози в очах; чув його слова до тітки Ялосовети: "Лесю, рідна, доглянь хлопчика, як не вернуся. У нас же з ним ні кровиночки рідної нема більше, тільки ти, Лесю... Хороша, люба, спасибі тобі, що стрілася нам". Він так і сказав: нам...

Тітка Ялосовета засвітила обидві гільзи — і петеерівську, і з малокаліберної зенітки, щоб видніше було мені креслити. Не допомогло.

— Довгенько ти сьогодні. Грали? Я виходила, то не чути було. Тільки у березі хтось гомонів коло верби — не впізнала.

— То ми з Манею,

— Ви?!

Навіщо б ото прикидався? Упізнали ж, я ж по тому, як вони дихають, знаю, що в них на думці.

— Ловка дівчина, — помовчавши, каже тітка Ялосовета. — І з лиця така ласкава. Все й здоровкається до мене: "Здрастуйте, тьотю Ялосовето!" І червоніє.

— Лягайте, то, може, хоч ви не заспите завтра. Чи воно вже сьогодні почалося...

У нас немає годинника. Був, доки хату не підкинуло, що й дзвонив, хоч і потихеньку. Тепер десь у небі дзвонить...

Тітка Ялосовета лізе на піч і, зітхаючи, каже звідти ще раз:

— Ловка...

Щоб не так нудно й моторошно було йти вранці чорним шляхом і-степом, — ніде ні вогника, ні звуку, тільки вовки виють, то збоку, то десь попереду, то позаду нас, — ми придумали розкласти звечора, як повертаємося з училища, вогонь напроти Писаревого лісу. Роз палимо хмиз — полум'я шугає аж під дроти на стовпах — гріємося біля нього, обкладемо багаття трухлими пеньками і йдемо далі, додому. А вдосвіта,

ще від станції Ли бачимо: є наш вогник! Здається, що він далеко-далеко. А він ось, за гони від нас. У дощі вогонь загасав. Коли ж підмерзло, знову жеврів шосвітанку. Поминувши його, ми ще довго оглядалися і вигукували:

— Видно, дивіться!

— І досі видно!

— О, немає, сховався...

І нам робилося трохи сумно, але ненадовго, бо незабаром попереду вже виднілося містечко і вогники, де інде розкидані по ньому з вікон.

Так і ходили щодня: від вогників у селі, як оглянемо ся згори, до нашого посеред степу над шляхом і попереду— в містечку.

Мені часто сниться страшний сон: ніби в хаті уже стоїть білий ранок. І я прокидаюся, холонучи від думки, що проспав лінійку, сніданок, що група наша вже йде містечком, горланячи "Дальневосточную", а мене на "шкентелі" немає...

Одного разу прокинувся, а в хаті справді ясніє од вікна м'яке біле сяєвце. Припав лобом до шибки — біло надворі, а небо чорне, ані зірочки по ньому, ані просвітку, хоч малого. Ні, не схоже на те, щоб розвиднялося. Ми з Василями вже примітили, що небо, тільки-но по чинає братися на світанок, спершу сивіє, наче по ньому розлився Чумацький Шлях від обрію до обрію. Трохи перегодом угадується над степом несмілива тиха про синь, і тоді кожен кущик при дорозі видається здалеку людиною...

А все було просто, і маленька давня радість лоскотнула мені в горлі: знадвору у вікно зазірав перший сніг. Він прийшов опівночі і видався мені досвітком. До війни перший сніг був нам за свято: грали в кулі, качали

першу бабу і самі качалися по ньому з пригорків, гублячи шапки, а він ласкаво рипів під грудьми, під плечима, під ліктями...

Погано без годинника: цілу ніч мариться, що пора вставати. Хоч би півень був. Немає ні півня, ні курей. Під війну — німці витрощили, а зараз — годувати нічим. По селу то є у декого півники, але ж спробуй по чути їх здалеку під завірюху, вітер чи відлигу, коли все робиться чорне і глухе. У відлигу ночі найглухіші.

Тітка Ялосове́та спить на печі, я — на полу. Одна подушка в неї, одна в мене. За вкривачку мені рядно й шинеля, тітці — саме рядно: на печі більше духу. Раніше там спав я, але тепер, навіть коли дуже промерз ну, прийшовши з училища, на піч не лізу, а йду рубати дрова, щоб зігрітися, або одкидаю сніг у дворі. Після тієї жовтневої ночі коло верби, після того, як Маня повернулася від свого двору, мовчки плачучи, я ніби виріс на кілька років уперед — і — без вороття...

— Ти якийсь не такий зробився, — каже інколи тітка Ялосове́та. — І голос перемінився... Басок проривається.

Найлюбішою стала мені думка про хату. Сам складу, по деревині, по соломині вкрию, хай тільки потепліє та подовшає день. Доки ж ми в курені житимемо?

Мені треба вставати найраніше, щоб зайти і побудити Василів — Силку та Обору. Кібкало встає сам, у них годинник є, та ще й не простий, а з дзвінком. Заходжу спершу до Силки. Його будити найважче, бо все Силчине сімейство спить, як побите. Про те, як вони сплять, усе село знає. Бувало, хвилин по десять стукаю у вікна, доки добуджуся. Спершу мені в цьому допомагала маленька Силчина сестричка Надя. Тільки постукаю у вікно, а вона — чути крізь шибку — в плач:

— Ма-а! Он хтось у хату лізе...

Потім звикла, і, коли я постукаю прямо до неї на піч — там умазана шибочка — лепетить тоненьким сон ним голоском:

— Васи, вставай, оно взе Павло плийсов. А ви, та й ма, оце спіть. То по Василя...

Василь одчиняє двері, оступається в темні сіни з двома курками на драбині і висапує очманілим від щоденного недосипання голосом:

— Хіба вже пора? Ну тільки ж наче заснув! Ще й не снилося нічого...

Увіходжу в хату. Тепло, парко від сирих верболозових дров, що сушаться в печі, старою олією пахне. Надя, розкудлана, підпухла зі сну, виглядає з печі і шепелявить:

— Здластуй, Павлуса! А вони всі й не цули, со ти стукаєс...

Інколи вона питає в мене, лукаво примруживши оченята:

— Павлусо, а ти мене візьмес заміз, як я вилосту?

Я тобі солоцки лататиму, а ти мені косу лозцісуватимес... ;

Силка з Силчихою сміються, хоч і сонні до знемоги, і старий каже хрипко, крізь шинель:

— Ну й порода ж! Ще й букви не вимовляє, а про заміж зна!

Я обіцяю неодмінно взяти її за жінку. Тоді вона махає мені білим рученням, ховається на піч і засинає.

Скидаю шинель, щоб не перегрітися у теплі, доки Василь одягнеться — тоді надворі дрижаки не так битимуть. Прокидаються помалу і

Василеві батьки. Вони обоє працюють на постійній: батько на воловнику, мати біля корів — зморюються щодня, важко вставати. Лежать на полу, так, на самій ряднині, і вкриті старою байковою ковдрою, труть очі, тяжко позіхають, при гладжують долонями волосся.

— Щось ти, Павлушо, сьогодні наче рано зайшов, Мо', воно ще й не пора?

Щодня про одне й те саме питають.

Може, й не пора. Хіба я знаю?

Виходимо з Василем за хвіртку. Могили Івана Івановича засипало снігом ледь не вщерть з оградкою, самі гострячки від штахету виглядають, і тополька на вітрі гойдається.

— Треба б одкидати сніг, — кажу.

— Нехай, під снігом йому затишніше, — розсудливо відповідає Василь. — Та й квіти весною краще ростимуть.

Обору будити недовго. Він виходить майже одразу, як тільки ми постукаємо. Наче й не спав. Мабуть, у нього не лише шкура бичача, а і весь він такий — залізний: ніколи не мерзне, нічого не боїться, не зморюється і — мовчить. Єдине, що його катує з ранку до вечора, — їсти хочеться. Якось він сказав: "М'ені і вночі, як сплю, х'очеться їсти". Звісно, дебелий, сильний... Нам з Силкою легше, ми дрібніші.

Діходимо до Кібкалової хати — у вікнах темно. Завжди, як викликаємо його свистом, у них уже світиться (тоді ми напевно знаємо: вчасно я встав, скоро п'ята година), а сьогодні поночі. Хіба пішов уже, і ми запізнюємося! Так ні, він побоїться сам іти. Чи рано?

— Щось не те, — каже Силка. — Ти, як до мене йшов, півня ніде не чув?

— Ні... Може, перші вже одспівали, а другі ще не почали? Свиснули раз, друге. У Кібкалових вікнах зблиснув сірник і знову погас. Рипнули сінешні двері, і з порогу озвався Василів батько...

— Рано ще, хлопці. Ще тільки півдругої.

І мовчить. Мовчимо й ми. Куди ж тепер? Назад? Знову будити своїх, знову вставати... Іти помалу до райцентру, а там сидіти під училищем на морозі? Стоїмо посеред шляху, сховавши обличчя в коміри.

Старий, видно, таки надумався:

— Заходьте, що ж...

Ніхто з нас ніколи не був у Кібкаловій хаті. Живуть вони, як норці: товчуться у дворі за високим дощаним парканом — не видно, що роблять; говорять — не чути що, лише муркочуть; увійдуть до хати — клац засовом... І то вже не достукаєшся, тільки фіранки на вікнах ворущаться, із-за них виглядає по одному оку: дивляться, хто прийшов.

Кібкало завів нас не до великої хати, а в хатину.

У ній пахло молоком, житнім хлібом і натопленою лежанкою. Але найдужче — молоком. Коли то ми чули, як воно пахне! Коло лежанки білів у темряві оберемок соломи. Кібкало розгорнув її ногою.

— Отуто й перекуняєте, доки йти. Лягайте, я розбуджу.

У старого Кібкала, як і у Василя, брови завжди зобиджено стремлять угору, губи плаксиво опущені, до того ж верхня трохи накинута на нижню, але в селі його шанують як хорошого і некрикливого машиніста.

Так ми й поснули: у шапках, шинелях, підперезані брезентовими пасками з лудженими бляхами "РУ".

Вперше поснули спокійно за ці чотири місяці, відколи ходимо в училище.

Уранці йшли бадьоро, швидко, легко: вітер дув збоку, а не супроти, морозець видався м'який, підоспали в теплі... Та головне — Кібкалова мати напоїла нас молоком зі справжнім чистим житнім хлібом. А коли виходили з хати, провела до воріт і попросила Оборю:

— Ти, Василю, крепкий, приглядай там в училищі, щоб ніхто не зобижав мого синочка, — і гладила Кібкала по вузькій довгій спині.

Обора пообіцяв, що приглядатиме. На горі він міцнющо обняв мене за плечі і тихо сказав:

— Ти ще р'азок устань ч'асів у два!

Ми й тепер, як випали сніги, берегли свій вогонь біля станції Осика. Вже не задля того, щоб хоч трохи звеселити степову осінню темряву, а щоб було де перегрітися посеред дороги. Та й звикли до нього. Пеньки осикові, трухлі, жевріють по два, а то й по три дні. Ми беремо їх у Писаревому лісі. Удариш ногою — він і вивернувся. На плече — і до шляху. Цілу купу наносили про запас.

— Це нам сьогодні таке добриння випало, що й на сніданок можна не спішити! — знічев'я вигукує Чи це-я-чи-не-я. Він завжди так, зненацька щось вигукує. — Хай би дитбудинківці поласували нашими пайками, так лінійка ж...

Сидимо навпочіпки довкола вогню, дмухаємо в жар, наставляємо до нього долоні так близько, що аж кісточки в пальцях просвічуються. Обора притяг з лісу оберемок сухого гілля, кинув на жар. Полум'я. — стовпом, іскри сіються на сніг і сичать. Обертаємося на місці помалу, як пожежники на каланчі, гріємо шинелі з усіх боків. А коли полум'я падає і тільки виллється по пеньках, рушаємо далі.

Кібкало як іменинник: усміхається раз по раз до всіх, забалакує, упевнений, що сьогодні, за хліб і молоко, йому ніхто не відповість мовчанкою. Та і в польову сумку не треба крастися рукою — воно ж, мабуть, нелегко їсти при голодних. Коли ми пили молоко, він спіднишку поглядав на мене так, ніби прицінювався, скільки я коштую. Я ловив той погляд і, не кліпаючи, дивився йому просто в зіниці. Він прикривав їх повіками.

— Ну хай ми. А чого ти, Васи', ходиш оце в училище? — спитав Силка. Він ішов попереду, вбравши велику голову в плечі і засунувши руки — одну в кишеню, другу за борт шинелі. — Я з таким достатком, як у вас, зроду школу не покинув би, а вчився і вчився.

— Тато заставили, — мляво одказав Кібкало. — Кажуть; вивчишся на механіка, заберу тебе до машини, підучу — коло неї не пропадеш...

— Т'очно! — сказав Обора. — Од машини і в п'аровику можна цей... зерна додому привезти.

Погана випала ніч: кура, вітер на мосту між палями стогне, підвиває по-вовчи, у димарі плаче, а в хаті стужа, вивіяло тепло. А що робиться зараз, як на гору вийти?.. Не підійдеш, валить з ніг. .Була вже така ніч у грудні, насилу добилися до училища.

Разів чотири прокидався, уставав до вікна. Нічого не розбереш. Тільки сніг об скло, намерзло пальців на два, шкребеться.

Тітка Ялосовета озвалася з печі:

— Спи, синок, рано ще, мабуть. Я од самого вечора і очей не стуляла.

— Ну мені йти, а ви чого не спите?

— Думаю... Вивчишся, думаю, повезуть тебе кудись, і зостануся я сама, як пучка. Ні тата, ні тебе... Кому я здалася?

— Чого — самі? Одроблю три роки, приїду. Та й довго ще вчитися.

Тітка Ялосовета зітхнула в пітьмі.

Треба мені йти. Краще раніше, аніж хлопці через мене зостануться без сніданку. Спробуй тоді до обіду викріпити не ївши. Сьогодні практика, можна поверх форми надіти комбінезон, але в таку холоднечу, та ще як проти вітру, краще згорнути його втрое та покласти на груди під шинелю: тоді вітер не так прошиватиме.

Швидко взувся, відкотив пілотку, щоб зробилася, як торбинка, натяг на, лоб, на вуха, як німці під війну, а поверх неї — шапку,

— Глядися, щоб лице не приморозив, — каже тітка Ялосовета. Вона застібає мені шинель, а я притримую на грудях згорнутий комбінезон. — Господи, краще б оце мені йти... Одвертайся ж хоч, як дуже проти вітру.

— Я, тітко Ялосовето, поки закінчу училище, то й лекції зумію читати, як проти вітру ходить, — шуткую. Мені жалко дивитися на її пальці худі, що стягають шинелю, аби якось застібнути гаплички. Всю жалко. Але й пожаліти ніколи. Та ще словами... Краще мовчать.

Виходжу на шлях, пригнувши голову до грудей; вітер і сніг січуть по шинелі, як батогами. Глянув уздовж по селу з-під шапки з пілоткою і зупинився; світиться майже у всіх уже хатах.

Це ж годин шість!

Кинувся бігти — не підбіжу. Пхає мене назад. Знаю ж: коли сильний вітер у груди — бігти не треба, бо тоді йому легше звалити, в землю треба дужче впиратися.

Скільки ж воно годин?

У Мані теж світиться... Постукати у вікно? Спитати? У них теж є годинник. Ні. Запізнився, у пілотці під шапкою... Краще не треба.

Звернув ближче до хат, щоб затишніше було, і знову побіг, шурхаючи глибоко в сухі сипучі замети.

До Силки вскочив не стукаючи, бо в них уже теж світилося.

— Пішов Василь, Павлику, недавно побіг, — сказала Силчиха. Вона розпалювала сирі дрова в печі. — А ти заспав? Ой горе, горе. — І пожаліла: — Мої дітки!.. Та хіба в таку лиху годину не заспиш?

До Обори я не заходив; Силка, звичайно, його збудив.

Що ж, треба доганяти.

У Кібкалів поночі, видно, сплять собі. Кібкала у такий холод і вітер батьки до училища не пускають, їм можна. Вони обійдуться без ремісницької пайки та сякої-такої побовтюшки.

Добився до півгори. Тут, понад голою кам'янкою, ще гостріший вітер бриє, то йшов, зігнувшись у три погибелі. Дроти на стовпах не гудуть — завивають на різні голоси. І як не перервуться — так понамерзали.

— ...ав-ле-е-е!.. ога-аня-а-ай!.. — долинуло так здалеку, що ледве чути.

Зрадів: хлопці. "Іду, йду, хло..." — бурмочу собі в застібнуту на гацлики шинельну пазуху. Крикнути б, що тут я, що доганятиму — куди ж проти вітру кричати? Подих заб'є, тільки-но рота розтулиш. Та й не почують однак. Ітиму вже сам, буде як буде. Мо' вони біля вогника підождуть мене, якщо його не розвіяло. У такий вістряган і пеньки покотить, не те що жар рознесе.

Поминув станцію Ли. Ледве впізнав її крізь куру: Ли чи А? Вдивляюся у пітьму з-під інею на бровах. Що во но?! Вогник! Наш вогник! Наш вогник... Але звідки він тут узявся? До нього ж іще йти та йти. А він — осьо. І не грає, не міниться, не кидає іскор, як завжди. Що за мана? Зупинився, пригледівся пильніше — два вогники, близько один біля одного. Чи то мені у віччю подвоїлося? Вийняв закоцюблі долоні з рукавів, потер пальцями обмерзлі вії, повіднішало трохи. Таки ж два вогники! І стоїть хтось кроків за п'ять попереду. Чи двоє?

— То ви, хлопці? — спитав, холонучи від передчуття, що то не хлопці.

Вогники світили нерухомо; вони були зелені, і я, ще не сказавши собі, хто то стоїть, позадкував.

"Вовк... Це ж вовк!" Я відчув, як волосся на голові почало ніби тужавіти, ніби йому тісно зробилося під шапкою й пілоткою.

Не знаю, чи то мені здалося, чи я й справді сказав:

"Пішов геть!", бо вовк не пішов геть, а так само сидів і світив очима.

— Цюцю, нах! — сказав я ніжно, підлабузницьки і, терпнучи зі страху, простягнув до вовка долоню, наче на ній лежало бабине Остапишине козеня, — Цюцю, нах, нах!..

Так ми, малими, завжди підкликали до себе собак і показували їм щось на долоні, а тоді гралися з ними.

Вовк не відступався, але й не наступав, а стояв — наче тішився. Мені навіть уздрілося, що він сидить на задніх лапах і посміхається у пільмі, як дідусь. Тоді я осмілів, розсердився і закричав:

— Ану пішов геть, собака! Пішов, кажу! Мені ж на лінійку треба! Чув? Чи тобі позакладало?! Ах ти ж, вовку... — Я хотів вилаяти його "вовкулакою", але затнувся і знову сказав ніжнєсєнько, тремтячи й цокочучи зубами: — Ах ти ж, вовчик-братик. Злодюга нещасний! Розсївся, як пан... Пусти, сказано тобі!

По вовчих очах ковзнув презлющий відблиск, і мені добре стало видно всього його, високого, худого — дві тіні: вовчу і свою. Я озирнувся: від гори, то кидаючи промені вгору, то впираючись ними в замети і телеграфні стовпи обіч шляху, світило дві фари. Машина!! Глянув туди, де тільки що сидів вовк — нікого, лише сніг побіля межового стовпчика в'юнється, обминаючи його з обох боків.

Фари наближалися, різали мені в очі, але я все одно дивився прямо в них і махав обома руками, шепочучи:

"Візьміть, дядьку... Візьміть, дядьку... — А серце як не вискочить, штовхається об комбїнезон на грудях. — Візьміть, дядьку..."

Вже стало чути мотор. Він гув на всю потужність, і фари не пригасали, як те буває, коли шофер збирається зупинитися і "скидає газ".

"А може, він не бачить, може, їде і дрімає потроху? Невже не стане? Та не стає ж!"

Коли машина порівнялася зі мною, я закричав що сили до ледь освітленої приладами кабіни:

— Заберіть мене, дя'! Тут вовк!!!

Але машина проревла мимо, ударила в мене сніговим пилом та бензиновим духом. У заметі вона трохи забуксувала, задні колеса занесло вбік, мотор заревів ще дужче. Я рвонувся вперед і, захлинаючись димом з вихлопної труби, вчепився пальцями за обмерзлий бук сирний гак. Це була півторатонка... Я ще ні разу без Василевих рук не діставав до борта, і якби не вовк, якби не його очі, які тільки-но зеленим холодом зорили мені в душу, я, напевно, так і не підчепився б. А то — дістав. І вдержався. І ніяка сила не відірвала б мене від борта... Далі було просто: виважився (недаром дрова тягав та рубав щодня, вистачило сили виважитись), і опинився в кузові. Пішов до кабіни, заточуючись від того, що кузов підкидало, та й ноги зморилися, доки біг, тримаючись за гак. Брезентовий верх кабіни хлопав на вітрі, а в кузові, коли сів на дно, пахло теплим борошном. Я ніколи не чув, щоб борошно пахло холодно, завжди від нього дише теплом... Обмацав мішки, чотири чи п'ять, — так і є: борошно або дерть. Я зліг на них боком, дотягся до забужавілого кабінного віконця і крикнув:

— Дядю! Там попереду два хлопці йдуть, візьміть їх! Скло помалу опустилося, і я почув:

— Таки вчепився, гадьонок! Ну, я тебе покатаю! Ти в мене покатаєшся!..

Машина рвонула ще швидше і засигналила довгим злостивим сигналом. Я став коліньми на мішки — попереду і світлі фар махали руками Василі, Силка та Обора.

— Спиніться, дядьку! — закричав я, нахилившись близько до віконця.
— Ми на сніданок запізнюємося. І вовки кругом! — І побачив на шоферові шапку з козирком. "Фріц! Це ж він!"

— Я вас — візьму-у... Ви в мене покатаєтесь! — сказав Фріц якимось звірячим голосом.

Що за людина?.. Вовк — і той був смирніший. А цей завезе кудись та ще, може, й поб'є.

Нічого, біля олійниці, бреше, загальмує. Біля олійниці вибоїни такі, що швидко не перескочить. А там ще й коло мосту, перед самим настилом виямок буде. Якось устану.

Але ні супроти олійниці, ні біля мосту шофер не за гальмував, і я ледь не перелетів через борт, якби не втримався за мішки. На вулиці, єдиній широкій вулиці райцентру, не видно було й душі. Тільки фари били по вікнах та бляшаних дахах одноповерхових будиночків. Шофер знову трохи опустив віконце і спитав мирно так, аж лагідно:

— Ти мій номер бачив?

— Ні, дядьку, не бачив, — сказав я, не розуміючи, чого він про це питає. Номера я справді не бачив, бо вся машина в снігу та й поночі.

— Тобі до емтеесу? — знову спитав шофер.

— До емтеесу. У нас сьогодні практика, — крикнув я.

— Угу. То я там напроти базару пригальмую, зіскочиш. Мені стояти ніколи...

Хай, думаю, од базару до училища я й пішака дійду. Машина проскочила центр на повній швидкості, порівнялася з базарною площею. Уже видно було крайні хатки за нею, а далі дорога падала в яр.

— Давай! — крикнув шофер.

Машина з ходу загальмувала і пішла боком. Я, заточуючись, побіг до заднього борту, перекинув одну ногу, намагаючи нею гак... І в цей час півторатонка так рвонула з місця, що борт вирвався з моїх одубілих пальців, і я перекида полетів на бруківку. Вже лежачи і силкуючись проштовхнути в грудях хоч ковток повітря — так забило дух — бачив, як червоний вогник стоп-сигнала ховається в яр. Разом з ним сховалося мені й небо, низьке, у пасмах летючого снігу, і вогники в МТС, і прилавки на базарі, приметені снігом.

Перше, що я почув, опритомнівши, — жіночий голос. Жінка говорила дуже швидко, аж захлиналася!

— Вийшла я до базарівського колодязя по воду, гляну — чорніє щось на дорозі. Зразу злякалася та — назад у двір. Тоді таки насмілилась, підходжу, дивлюся: людина. І хворма ваша, бачу ж. Збігала, покликала матір, занесли його в хату — легенький, як пір'їночка. І стогне — страх. То я мерщій до вас... Хто ж його так ото покалічив, сердегу... О, дивіться: розплющився!

В очах мені стояла червона пляма, і я не одразу розібрав, що то наша піч. Ми всією групою, разом з майстром, робили її з залізної бочки, як заходило, гуртом скліпували і проводили крізь шибку у вікні довгу жерстяну трубу, щоб тепло від неї розходилося по всій майстерні.

Біля мене сидів навпочіпки майстер і обома руками притискав до лоба щось холодне. "Сніг..." — упізнав я. І чув, як по моїх щоках за комір, по плечах і грудях .стікають крапельки води й лоскочуться. Ніде не боліло мені, тільки в голові щось ніби співало нудну тоненьку ноту.

Я спробував поворухнутися і скрикнув: весь лівий бік — ногу, половину грудей, плече — ніби ножом полоснуло, а в голові закалатав глухий дзвін.

— Не ворухитися! Не во-ру-ши-ти-ся, — лагідно на казав майстер.

Довкола стояла вся наша група. Хлопці дивилися на мене мовчки, дехто злякано, дехто похмуро. Серед них я одразу впізнав і двох Василів.

— Васи'... — сказав я так тихо, що ледве сам себе почув. — То — Фріц... Я козирок бачив...

— Який Фріц? — спитав майстер, нахилившись близько до мого обличчя.

— Шофер. Він смикнув... нарошне... щоб я номера не побачив.

— А який номер — не помітив? — Майстер нахилився ще ближче. — Хоч одну цифру?

— Я знаю номер! — вигукнув Силка, — Я ще восени запам'ятав: ЩЦ-41-18. Точно! Я запам'ятав. Він ще тоді за нами ганявся...

Майстер підвівся.

— Староста!

— Я! — Гришуха виструнчився.

— Беріть десять душ і на дорогу. Тільки обережно. О-бе-реж-но!

— Зробимо, товаришу майстер, — сказав Гришуха, ніби аж весело, — Од нас не втече.

І він почав називати прізвища своїх, дитбудинківських. Я знаю їх. І подумав; "Од них — не втече..."

— І в лікарню, негайно пошліть когось у лікарню, — сказав майстер.

— Вже послано, Федоре Демидовичу.

Гришуха присів напроти мене, дивився мені в очі прямо, сміливо, зіниці йому були густо-чорні й суворі. Він дістав з-за пазухи шинелі сніданкову пайку, розгорнув мені долоню і вклав у неї крайчик.

— Бери. Підкріпись. Це твоя. Підрубай. Полегшає. Я глянув собі на долоню: у хлібові тьмяно зблискували вдавнені дрібки солі.

Дивлюся, а в грудях тисне щось — отак недуже, м'яко...